

प्रभुनी पूजनां पुष्पो

(द्वैवी - सम्पद्)

श्री संतराम मंदिर,
नदीआद - ३८७००१ (गुजरात)

“દૈવી સમ્પદ્ધિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા”
દૈવી સંપદા મુક્તિ માટે અને આસુરી સંપદા બાંધવા માટે છે.

॥ શ્રી સંતરામ મહારાજ સત્ય છે ॥

સમર્પણ

પ્રભુની પૂજનાં પુષ્પો

દૈવી સમ્પદ્

(ગીતાના દૈવી સંપત્તિના ૨૬ ગુણો પર પ્રવચન)

: પ્રવચન :

આચાર્ય શ્રી શંકરાનંદ સ્વામી એમ.એ.

: અનુવાદક :

જયંતિભાઈ ગો. જોશી

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિજ્ઞાનયોગવ્યયસ્થિતઃ ।
દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરયાપલમ્ ॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
ભવન્તિ સમ્પદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥

- ❖ અવધૂત યોગીરાજ શ્રી સંતરામ મહારાજની દિવ્ય અખંડ જ્યોતિના ચરણોમાં સાદર પ્રેમપૂર્વકના વંદન.
- ❖ દત્તાત્રય સ્વરૂપ અવધૂત શ્રી સંતરામ મહારાજની દિવ્ય પરંપરાના મહંતશ્રીઓ - સંતવૃંદને અંતઃકરણના ભાવપૂર્વક વંદન.
- ❖ પ.પૂ. બ્રહ્મલીન મહંત શ્રી નારાયણદાસજી મહારાજ, જેમણે પોતાની અમીદષ્ટિથી ભક્તોને ભીંજાવ્યા, સેવાભાવનાથી ભારતના સંતો - આશ્રમોના સંતો-મહંતોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. અનુકરણીય ચરિત્ર, ત્યાગ તથા સંયમની મૂર્તિ, ઉદારાત્મા તેમના ચરણકમલોમાં વંદના.
- ❖ પ્રકાશન તિથિ :
બ્રહ્મલીન પ.પૂ. શ્રી નારાયણદાસજી મહારાજની પુણ્યતિથિ:
શરદ પૂર્ણિમા : તા. ૨૯-૧૦-૨૦૧૨, સોમવાર

श्री संतराम मंदिर, नडीआह

योगीराज अवधूत श्री संतराम महाराजनी
दिव्य अण्ड ज्योतिना शुभाशीर्वाह

“प्रभुनी पूजनां पुष्पो” - दैवी संपद्

गीताना १६ मा अध्याय उपर ब्रह्मलीन आचार्य श्री शंकरानंद स्वामी, अम.अ. अ. प. पू. ब्रह्मलीन महंत श्री नारायणदासजी महाराजना कार्यकाणमां श्री संतराम मंदिरमां आपेलां छिन्दी प्रवचनोनो भाववाही सार गुजरातीमां वर्षो पछी प्रगट थाय छे, अनाथी अडीनी नित्य सत्संगनी प्रवृत्ति अने विद्वानोनां सुंदर, मधुर, उदेशात्मक प्रवचनोनो लाभ श्रोता-वायकने थाय छे, अे आनंदनी वात छे. ब्रह्मलीन स्वामी शंकरानंदजीनां प्रवचनो विद्वत्तापूर्णा, वक्तृत्वकलानां दर्शन करावनारां, विशिष्ट कथनशैलीनां उतां, जे आ भावानुवादमां माणी शकाशे.

“बिनु हरिकृपा मिलहि न हि सन्ता”

सत्संग, सद्बुद्धि, सत्पंथ, सदाचार भगवत्कृपाथी ज मणे छे, ‘मानवदेह दुर्लभ छे’, मानवने भगवद्भयितन, कर्तव्य भजववानी तक प्रभुअे आपी छे, तो समयने सायवी लछने मणेला अवसरने प्रभुमय बनाववानो छे.

जगत अनित्य, क्षणभंगुर छे, माणस काणना मुजमां बेठेलो छे, मृत्यु निश्चित छे, तो माणसे सत्संग, स्वाध्याय द्वारा भक्ति, श्रद्धा, प्रेम, मैत्री, सरणता, समता, सत्य, क्षमा जेवा दैवी गुणोनी प्राप्ति करवी जेछेअे.

माणसनी शोध सुभनी छे, अने दुःख जेछेतुं नथी. परंतु मानवनुं सायुं स्वरूप आनंदनुं छे. अे आनंदस्वरूप छे, अे महत्वनुं छे. मंगलमय, आनंदमय, ज्ञानमय, प्रेममय, सौंदर्यमय भगवाननी उपासना करो. समस्त सद्गुणो, अैश्वर्यो प्रभुमां ज छे.

दैवी संपद् - गीतामां कहुं छे के, दैवी अने आसुरी गुणो मानवना मनमां छे. जेना हृदयमां दैवी गुणोनो प्रकाश छे ते देव छे, अने जेना हृदयमां आसुरी भावोनी प्रबणता छे, ते राक्षस छे. मानव साया अर्थमां मानव अने,

- प्रकाशक : श्री संतराम समाधि स्थान, नडीआह
- प्रकाशन वर्ष : शरद पूर्णिमा, संवत् २०६८
ओक्टोबर २८, २०१२
प्रथम आवृत्ति
- पुस्तक प्राप्ति स्थान : श्री संतराम मंदिर, नडीआह (गुजरात)
तथा शाखा मंदिरों,
श्री संतराम भक्त समाज, यु.अेस.अे.
- सौजन्य : अ.सौ. स्वातिभेन अने लद्राक्षकुमार पी. पटेल
वतन : नडीआह (हाल California, U.S.A.)
- प्रत : ४०००
- मूल्य : अमूल्य
- लेजर-टाईप सेटींग : विमल ग्राफिक्स,
१०, कान्त अपार्टमेन्ट, पेटलाह रोड, नडीआह
- मुद्रक : विमल ग्राफिक्स, नडीआह.

श्री संतराम भक्त समाज, यु.अेस.अे.

P. O. Box 32155, Newark, N.J. 07102

Phone : (732) 906 - 0792

www.santram.org

માનવમાંથી દેવ બને, એ માણસના પોતાના હાથમાં છે. સ્વ-વિકાસ, આત્મવિકાસ, પાપ અને પુણ્યથી મુક્ત થવું, અન્યને પીડા ન પહોંચાડવી આ ગીતાતત્ત્વ છે.

માનવ નૈતિક, ચારિત્રિક, સદાચારી બનવો જોઈએ. એ માટે સત્સંગ, સદ્ગ્રંથનું સેવન, સદ્ગુરુસેવાની જરૂર છે. વસુધૈવ કુટુંબકમની ભાવનાથી, વિશાળ, ઉદાર હૃદય બનાવી, દીન, દુઃખી, રોગી, અસહાય, અભાવગ્રસ્ત, અસમર્થ હોય તેને સહાયરૂપ બનવું તે જીવનનો ધર્મ બનવો જોઈએ.

ભગવાન શુદ્ધ છે, નિરાકાર છે, નિત્ય છે, અવિનાશી છે, સર્વત્ર છે. માનવ ભગવાનનો અંશ હોવાથી તે પણ શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય, ચેતન, આનંદમય છે. જન્મ-મૃત્યુ દેહનાં છે, આત્મા તો નિર્વિકાર, શાશ્વત છે. દૈવી સમ્પદના સદ્ગુણો ભગવાનને સમર્પિત થવાથી, ભગવદ્આશ્રય કરવાથી ટકે છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આને શુદ્ધ કરો. સહુનું શુભ કરો, કોઈનું અહિત ન કરો આમ કરવાથી સદ્ગુરુ, મહાપુરુષોનો પ્રેમ વરસશે, સત્યદર્શન થશે.

જીવનમાં સત્શાસ્ત્રો, મહાપુરુષો હૃદયના રણકારવાળા સાત્ત્વિક ભક્તોની વાણીને, એમના સદાચારમય જીવનને અનુસરી ધન્ય અને કૃતાર્થ થવાય. અધ્યાત્મવિદ્યાની ઉપાસનાથી હૃદયના દુર્ગુણો, દુર્ભાવો દૂર થાય છે, સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, અભય બનાય છે અને ગુરુકૃપા ભગવત્કૃપાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રી સંતરામ ભક્ત પરિવાર સતત દેશ-વિદેશમાં વિસ્તરતો રહ્યો છે. શ્રી સંતરામ મહારાજના શુભાશીર્વાદ, પ્રેરણાથી ધર્મ-અધ્યાત્મનાં અનુષ્ઠાન યોજી, પોતાનો ગુરુભાવ જાળવી રાખે છે. આવા અમેરિકાના શ્રી સંતરામ ભક્ત સમાજ સાથે સંકળાયેલ પરિવાર અ.સૌ. સ્વાતિબેન અને ભદ્રાક્ષકુમાર પી. પટેલ (કેલિફોર્નિયા, યુ.એસ.એ.) આ પુસ્તક “પ્રભુની પૂજનાં પુષ્પો” ના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહયોગ-યોગદાન આપી, પોતાની ગુરુભક્તિ પ્રગટ કરે છે, તેને સાધુવાદ, ધન્યવાદ.

સહુને અવધૂત યોગીરાજ શ્રી સંતરામ મહારાજની દિવ્ય અખંડજ્યોતિના શુભાશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાઓ, એવી શુભભાવના.

આસો સુદ - ૧૫

વિ.

શરદપૂર્ણિમા, સં. ૨૦૧૮

શ્રી સંતરામ

તા. ૨૯-૧૦-૨૦૧૨

મહંત: શ્રી સંતરામ મંદિર, નડીઆદ

‘પ્રભુની પૂજનાં પુષ્પો’ - દૈવી સંપદ - ગીતા - અ. ૧૬, આચાર્યશ્રી શંકરાનંદ સ્વામી, એમ.એ. - રામશંકર આશ્રમ, હરિદ્વાર દ્વારા શ્રી સંતરામ મંદિર, નડીઆદમાં હિંદીમાં આપેલા પ્રવચનોનો ભાવાનુવાદ છે.

આશ્રમો, તીર્થો નિત્ય સત્સંગ - સ્વાધ્યાયથી ગુંજતા રહેતા, તેમાં વીતરાગ તપસ્વી વિદ્વાન સંતોનું મોટું યોગદાન હતું. શ્રી સંતરામ મંદિરમાં ૫૦ વર્ષથી નિત્ય સત્સંગ - પ્રવચનોનો શ્રોતા લાભ લઈ, શાસ્ત્રો, સંતવાણીનો લાભ લે છે. આ સંત પ્રવચનો એ જ આપણા ધર્મ, સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખ્યા છે.

ઉદાસીન સંપ્રદાયના પ્રખર વિદ્વાન, સમ્પાદક શ્રી રામ સ્વરુપજી મહારાજ સ્વામી શંકરાનંદના ગુરુ હતા. સ્વામી શ્રી રામ સ્વરુપજીનું જીવન આચારપ્રધાન, પ્રેરણાદાયી જીવન જીવવાની શૈલીવાળું હતું. તેઓશ્રીના જીવનમાં ઉપર છલ્લો દેખાવ કે બનાવટ ન હતાં. તેઓ કહેતા, સંતે અત્તર, તેલ સાબુનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. પાણીનું ટબ ભરેલું હોય, તેમાંથી લોટા વડે માથા પર પાણી રેડી સ્નાન કરવા કહેતા. તેઓ સત્યના હિમાયતી હતા. મેઘાવી છાત્રોને બધી પ્રકારે મદદ કરતા. તેઓ શાંત, સૌમ્ય અને મિતભાષી હતા. સંપ્રદાયવાદમાં ન માનતા. તેઓ દીન, હીન, અસમર્થની સહાયને જીવનનું લક્ષ્ય માનતા. લોકો ઈંટ, ચૂનામાં મકાન-સંસ્થાઓ ઊભી કરે છે, પરંતુ વ્યક્તિ ઘડતરનું કામ નથી કરતા. તેમણે વ્યક્તિત્વો નિર્માણ કર્યા એમના માટે કહી શકાય કે,

कुछ लोग थे, कि वक्त के सांचे में ढल गए ।

कुछ लोग थे, कि वक्त के सांचे बदल दिये ॥

હૃદયની વિશાળ ભાવનાથી વિના સંગ્રહ કર્યે, એમને પ્રાપ્ત થયું તે લોકકલ્યાણર્થે ખર્ચી દીધું.

સૃષ્ટિના પ્રારંભથી સંસારમાં દેવ-દાવન, સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, સત્ય-મિથ્યા, પાપ-પુણ્ય, સુખ-દુઃખ આ દ્વન્દ્વ એક સાથે ચાલ્યા કરે છે. આ બન્નેનો સંઘર્ષ ચાલતો રહે છે. એમાં ક્યારેક એકનો વિજય, તો ક્યારેક પરાજય થાય છે.

મહાત્મારતનું યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રમાં પૂરું થયું, પરંતુ ધર્મ-અધર્મનું યુદ્ધ માનવ શરીરમાં સદૈવ ચાલ્યા જ કરે છે.

મનુષ્યનો સ્વભાવ નીચેની દિશામાં- અર્થાત્ વિષયોની તરફ વધારે જાય છે, પરમાત્મા તરફ માનવ ઓછો અભિમુખ થાય છે. મનુષ્યની સદ્વૃત્તિઓને જ્યારે પરમાત્માનો આધાર મળે છે, ત્યારે તે વિજયી બને છે.

ગીતાના સોળમાં અધ્યાયમાં વર્ણવેલ દેવી સમ્પત્તિનો ગુણ સદ્વૃત્તિઓ છે, તથા આસુરી સંપત્તિ એ બરાબ વૃત્તિઓ છે. દેવી સંપત્તિ દેવકૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ માનવ શરીર પરમાત્માનું સર્વોચ્ચ સર્જન છે. આ માનવશરીરને ક્યાંક ભવસાગર પાર કરવાની નૌકાની ઉપમા આપી છે, ક્યાંક લક્ષ્ય પર પહોંચાડનાર રથની ઉપમા આપી છે, આને જ મોક્ષ માટેનું દ્વાર કહ્યું છે. આમાં પાપ અને પુણ્યનાં બીજાં રોપણ થાય છે તેથી તે ક્ષેત્ર પણ કહ્યું છે. માનવ શરીર કર્મનું સાધન છે. કર્મનો અધિકાર માનવને છે. કર્મથી માનવ દેવ કે દાનવ કહેવાય છે.

દેવી સમ્પદના ગુણોનું વર્ણન માનવને દેવ બનાવવા પ્રેરિત કરવાનું છે. દેવીગુણોથી માનવ ઉન્નત અને સુખમય બને છે. તે પ્રભુનો કૃપાપાત્ર બને છે. એનાથી જીવન સમ્પન્ન તથા મહાન બને છે.

શ્રી રામશંકર આશ્રમ, હરિદ્વારના વર્તમાન મહંત શ્રી પ્રકાશમુનિજી સુયોગ્ય, ચરિત્રવાન મહાત્મા છે. સુંદર, સુચારુ સંચાલન આશ્રમનું કરે છે. આશ્રમમાં અતિથિ, અભ્યાગત તેને નિવાસ-ભોજન મળે છે. શ્રી સંતરામ મંદિરનો સંબંધ એ આશ્રમના નિર્માણ સમયથી, આજ સુધી છે. અહીંના યાત્રીઓનું તેઓ સારું આતિથ્ય કરે છે. પ.પૂ. મહંતશ્રી રામદાસજી તે આશ્રમના ટ્રસ્ટી પણ છે.

આ દેવી સંપદ પરનાં પ્રવચનો ગીતાના મર્મને પ્રગટ કરે છે. પ્રવચનો સાધક મન પર ચિરસ્થાયી અસર કરનારાં છે. દેવી સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય એ જરૂરી છે. આમાં વર્ણવેલ ૨૬ દેવી ગુણો માનવજીનને પ્રેરણાદાયી છે. માનવ આ સદ્ગુણોને જીવનમાં અપનાવી ધન્ય અને કૃતાર્થ બને છે.

॥ જય મહારાજ ॥

અનુક્રમણિકા

ક્રમ સંખ્યા	વિષય	પૃષ્ઠ
(૧)	શુભાશીર્વાદ	૫
(૨)	ભૂમિકા	૭
(૩)	૧ - અભયમ્	૧૦
(૪)	૨ - સત્ત્વસંશુદ્ધિ:	૧૨
(૫)	૩ - જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિત:	૧૪
(૬)	૪ - દાનમ્	૧૬
(૭)	૫ - દમ:	૧૯
(૮)	૬ - યજ્ઞ:	૨૧
(૯)	૭ - સ્વાધ્યાય:	૨૪
(૧૦)	૮ - તપ:	૨૬
(૧૧)	૯ - આર્જવમ્	૨૮
(૧૨)	૧૦ - અહિંસા	૩૦
(૧૩)	૧૧ - સત્યમ્	૩૨
(૧૪)	૧૨ - અક્રોધ:	૩૪
(૧૫)	૧૩ - ત્યાગ:	૩૬
(૧૬)	૧૪ - શાંતિ:	૩૯
(૧૭)	૧૫ - અપૈશુનમ્	૪૨
(૧૮)	૧૬ - દયા	૪૪
(૧૯)	૧૭ - અલોલુપતા	૪૬
(૨૦)	૧૮ - માર્દવમ્	૪૮
(૨૧)	૧૯ - દ્વી:	૫૦
(૨૨)	૨૦ - અચાપલમ્	૫૨
(૨૩)	૨૧ - તેજ:	૫૪
(૨૪)	૨૨ - ક્ષમા:	૫૬
(૨૫)	૨૩ - ધૃતિ:	૫૮
(૨૬)	૨૪ - શૌચમ્	૬૦
(૨૭)	૨૫ - અદ્રોહ:	૬૨
(૨૮)	૨૬ - નાતિમાનિતા	૬૩

દૈવી સંપત્તિના છઠ્ઠીસ ગુણોમાં પ્રથમ ગુણ છે, અભયની પ્રાપ્તિ. અભયમ્ એટલે ભયનો અભાવ, ભય ન હોવો, નિર્ભય અથવા નિરૂર હોવું. ઈષ્ટના વિયોગ તથા અનિષ્ટના સંયોગની આશંકાથી મનમાં જે કાયરતા જન્મે છે તેને ભય કહે છે. ભયથી મન કાંપે છે, સંકોચાય છે. આવો ભય આપણી સમાજ પ્રતિષ્ઠા છે તે ચાલી ન જાય, અપમાનનો ભય, નિંદા, રોગ, રાજદંડ તથા ભૂત-પ્રેતાદિનો ભય હોય છે. આ રીતે બદનામી, આત્મીયનું મૃત્યુ, ઓફિસરની નારજગી, વ્યાપારમાં ખોટ, પરીક્ષામાં નાપાસ થવું ઈત્યાદિનો ભય હોય છે. બધા ભયોના અભાવનું નામ ‘અભય’.

ઉપરના ભયો તો ઉપાયથી ટળી શકે, જેમકે નિઃસ્વાર્થી પરોપકારી હોય એને પ્રતિષ્ઠાનો કોઈ ભય નથી હોતો. સંયમથી રેહનારને રોગભય નથી હોતો. આ બધા ભયો તો નાના નાના છે, પરંતુ સૌથી મોટો ભય મૃત્યુનો છે. સહુ કોઈને મારું મોત તો નહીં થાય ને આ ભય હોય છે.

મહાપુરુષો નું કહેવું છે કે, જો આપણે શરીરની વાસ્તવિકતાને જોઈએ તો શરીર સાથે આસક્તિ થાય જ નહિ, કારણકે શરીર તો બહુજ અપવિત્ર છે. આપણે કોઈ કારણથી શરીરને પવિત્ર માની લઈએ, પરંતુ એ ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી તેમાં જીવાત્મા છે. શરીરમાંથી જીવાત્મા વિદાય થાય એટલે તે માત્ર મડદું રહે છે. મૃત શરીરને આપણે મડદું માનીએ છીએ.

પાંચ કલેશમાં અભિનિવેશ પાંચમો કલેશ છે. અભિનિવેશ એટલે મરણ ત્રાસ અથવા મૃત્યુનો ભય. માણસ વૃધ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો હોય, એનાથી હરવા ફરવાનું બંધ થઈ ગયું હોય, એની બધી ઈન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય, એની રોજની ક્રિયા પરાધીન થઈ જાય, આમ છતાં મરણ ભયને ટાળીને જીવવાનું પસંદ કરે છે.

સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ રહેનાર નથી. જન્મ તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. આમ છતાં આપણે મરનાર નો શોક કરીએ છીએ. જીવાત્માતો અમર છે. એ જન્મ અને મરણથી પર છે.

આપણને મૃત્યોનો ભય જરૂર લાગે છે, બધા મૃત્યુથી ભયભીત છે, મૃત્યુ પક્ષપાત રહિત છે. મૃત્યુ જીવ માત્રને આવે છે. આપણા ભય અને કષ્ટો એટલે છે કે આપણે આત્મ સ્વરૂપ ને ભૂલ્યા છીએ.

વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો, મનુષ્યને એનાં પાપ, ખરાબ કર્મો ભય પમાડે છે. જો માનવનું હૃદય શુદ્ધ, એનું આચરણ શુદ્ધ, છલ કપટની ભાવના એના મનમાં ન હોયતો એને ડરવાનું કોનાથી ?

વૈરાગ્યશતકમાં ભર્તુહરિ કહે છે, જ્યાં સુધી માનવ સંસારની ભાગદોડમાં ફસાયેલો રહે, ત્યાં સુધી એને કોઈ ને કોઈ ભય સતાવવાનો. સંસારની આસક્તિ છોડી, વિરક્ત જીવન જીવવાથી ભય રહેતો નથી.

દિવ્ય જીવન સંઘના અધ્યક્ષ સ્વામી શિવાનંદજી કહે છે, જેઓ સરળચિત્ત છે, નિષ્કપટ છે, તેઓ અભય જીવન જીવે છે.

વિદુરનીતિ કહે છે કે, ‘જેને મૃત્યુ, માન, અપમાન, રાગ, દ્વેષ તેમાનું કશુંય ભય પમાડતું નથી, તે પરમ શાંતિથી જીવી શકે છે અને સુખચેનપૂર્વક સૂઈ શકે છે.’

- ❖ શરીરને નિરોગી રાખવા “કમ ખાવ” મનને નિરોગી રાખવા “ગમ ખાવ”
- ❖ ટૂટ સંકલ્પ કરો, સ્થિર પગલાં ભરો, માગશો તે દોડતું આવશે.
- ❖ વિત્તના સર્જન કરતાં સંતના ચિત્તનું સર્જન વધુ ચિરંજીવ ને વધુ કલ્યાણપ્રદ નિવડશે.
- ❖ ગમતું ગમતાને આપી દેજો. ગમ ખાઈને સ્નેહ જાળવજો. ને નિખાલસ ગમ્મત કરીને સ્નેહની પૃષ્ઠિ કરજો.

દૈવી સમ્પત્તિનો બીજો ગુણ - સત્ત્વસંશુદ્ધિ. સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ, એની સર્વરીતે શુદ્ધિ-સ્વચ્છતા, નિર્મળતા અથવા પવિત્રતા. રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, મમતા-અહંતા, મોહ-મત્સર, ઈત્યાદિ કલુષિત ભાવ અંતઃકરણને મેલા કરે છે. ઉપરના મલિન ભાવોને અંતઃકરણમાંથી દૂર કરવામાં આવે તેને સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહે છે. આમ તો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ ચારેયને અંતઃકરણ કહે છે. પરંતુ અહીં મનને ગણ્યું છે. જ્યાં સુધી મનની શુદ્ધિ થતી નથી, એમાં રાગ-દ્વેષને કારણે અશુદ્ધ વિચાર આવે છે, આ માનવ માટે પતન નોતરે છે. એટલે બધા ધર્મ-કર્મનો હેતુ મનની શુદ્ધિ છે.

જ્યાં સુધી અંતઃકરણની પવિત્રતા નથી હોતી ત્યાં સુધી મન માત્ર બાહ્ય કર્મોથી પવિત્ર નથી બનતું. આત્મજ્ઞાન વગર અંતઃકરણની શુદ્ધિ નથી.

એક શ્લોકમાં કોઈએ સરલ કહ્યું, સંયમ જેના પવિત્ર ઘાટ છે, સત્ય જેમાં જળ છે, શીલ એના કિનારા છે, દયા એના તરંગો છે, હે પાંડુપુત્ર ! આવી આત્મારૂપી નદીમાં સ્નાન કરવાથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થાય છે. જેવી રીતે નિર્મળ જળમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. આ આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે.

મન શક્તિશાળી છે. જીવાત્માને બંધન અને મુક્તિમાં નાખનાર એનું મન છે. મન જ્યાં સુધી બાહ્ય વિષયોમાં આસક્ત રહે છે ત્યાં સુધી તે બંધનમાં છે. પરંતુ એ જ મન વિષયોમાં દોષદર્શન કરી, એનાથી વિરક્ત બને છે ત્યારે તે મુક્તિનું કારણ બને છે. જીવાત્મા બંધનમાં પડે કે એને મોક્ષ મળે એ એના મનના રાગયુક્ત અથવા રાગરહિત થવા પર નિર્ભર છે.

મન ચંચળ છે અને વશમાં રાખવું મુશ્કેલ છે. આવા મનને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વશમાં રાખી શકાય છે.

શાસ્ત્રમાં અંતઃકરણ-મનની શુદ્ધિના ઉપાય બતાવ્યા છે. માનસશુદ્ધિનો પ્રથમ ઉપાય, વ્યવહાર શુદ્ધિ છે. વ્યવહારમાં છલકપટ, દગાબાજની ભાવના ન હોય. એનાથી મન મલિન થાય છે. દુષિત મન ભગવાનને પ્રસન્ન નથી કરી શકતું. કહેવામાં આવ્યું છે,

“નિર્મલ મન જન સોઈ મોહિં પાવા ।

મોહિં કપટ છલ છિદ્ર ન ભાવા ॥

મનની શુદ્ધિ સત્ય વ્યવહારથી થાય છે. મન, વાણી તથા કર્મની એકતા વ્યવહારની સત્યતા છે. આવી એકતા જેનામાં હોય તે મહાપુરુષ છે.

માનસશુદ્ધિનો બીજો ઉપાય આહાર શુદ્ધિ છે. માનવ જેવું ભોજન કરે, તેનો પ્રભાવ મન ઉપર પડે છે. માણસ જે ખાય છે તેમાંથી મન બને છે. આહારની શુદ્ધિથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, અને અંતઃકરણની શુદ્ધિથી સ્મૃતિમાં સ્થિરતા આવે છે.

જે અન્ન પરિશ્રમ દ્વારા ઉત્પન્ન કર્યું હોય, અગર પવિત્ર ધનથી ખરીદ્યું હોય એ ખાવાથી મન સાત્ત્વિક બને છે. અન્ન તેવું મન એમ કહ્યું છે.

મનને પવિત્ર બનાવવાનો ઉપાય છે, મનને પરમાત્મામાં જોડી દેવું. પ્રભુપરાયણ બનવું. પરમાત્મ ચિંતનમાં લાગેલું મન વિકાર રહિત બને છે.

મનને શુદ્ધ બનાવવાનો ઉપાય યોગદર્શન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે. સુખીને જોઈને જો દ્વેષની ભાવના જન્મે તો મન મલિન થાય છે. સુખી પ્રત્યે દ્વેષને બદલે મિત્રતાની ભાવના રાખો. દુઃખીને જોઈને એના પ્રત્યે કરુણાનો ભાવ રાખો. પુણ્યાત્માને જોઈને ઈર્ષ્યા ન કરો. ઈર્ષ્યાથી મન મલિન થાય છે. પુણ્યાત્મા પ્રત્યે મુદિતા-પ્રસન્નતાનો ભાવ રાખો. પાપીને જોઈને એની ઉપેક્ષા કરવી. આ ઉપાયોથી માનસ-શુદ્ધિ થશે.

યોગ વાસિષ્ઠમાં મનને જીતવાના ચાર ઉપાય બતાવ્યા છે, અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સત્સંગ, વાસનાઓનો ત્યાગ, પ્રાણોના સ્પંદનને રોકવું - આ યુક્તિઓથી ચિત્તને જીતી શકાય છે. પ્રાણસ્પંદનના અટકાવાથી મન શાંત અને શુદ્ધ થાય છે. આમ ઉપરના ઉપાયોથી માનસશુદ્ધિ થાય છે.

❖ સ્નેહ વિનાનું સમર્પણ લેનાર કે દેનાર કોઈનેય શાંતિ આપતું નથી.

❖ મેળવજો નીતિથી, વાપરજો પ્રીતિથી, ભોગવજો રીતિથી.

દૈવી સંપત્તિનો ત્રીજો ગુણ છે, જ્ઞાન અને યોગમાં મનની વિશેષ સ્થિતિ-સ્થિરતા.

જ્ઞાન-જ્ઞાનયોગ, યોગ-કર્મયોગ, આ બેમાં મનને ખાસ દૃઢતા અને નિશ્ચલવૃત્તિથી સ્થિર કરવા તેને “જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ” કહે છે.

ગીતાના અધ્યાય ૧૩ માં ૭ થી ૧૧ મા શ્લોકમાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, જ્ઞાનમાર્ગ વર્ણવ્યો છે.

(૧) શ્રેષ્ઠતાના અભિમાનનો અભાવ (૨) દંભ આચરણનો અભાવ (૩) અહિંસા (૪) ક્ષમાભાવ (૫) મન, વાણીની સરળતા (૬) શ્રદ્ધા-ભક્તિથી ગુરુસેવા (૭) આંતર-બાહ્ય શુદ્ધિ (૮) અંતઃકરણની સ્થિરતા (૯) મન-ઈન્દ્રિયો સહિત શરીરનો નિગ્રહ (૧૦) ભોગ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ નહિ (૧૧) અંહાકાર રહિતપણું (૧૨) જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ અને રોગમાં દુઃખ અને દોષોનો વિચાર (૧૩) પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, ધનમાં આસક્તિનો અભાવ (૧૪) ઉપરનામાં મમતા હટાવવી (૧૫) પ્રિય અને અપ્રિય પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં ચિત્ત સમાન રહેવું (૧૬) પરમેશ્વરમાં અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ (૧૭) એકાન્તમાં રહેવાની ટેવ (૧૮) સંસારના માન સમુદાયમાં પ્રેમ ન હોવો (૧૯) અધ્યાત્મ-જ્ઞાનમાં કાયમ સ્થિત રહેવું (૨૦) પરમાત્માને જ બધે જોવા - આ જ્ઞાન દર્શન છે.

જ્ઞાન યોગ વ્યવસ્થિતિનો બીજો અર્થ છે, પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું. આ જાણ્યા પછી, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય કરવા, પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિરંતર સ્થિર રહેવું, એ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ છે.

વેદ અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી અથવા ગુરુમુખથી શ્રવણ કરવાથી પરમાત્મ સંબંધી જે જ્ઞાન થાય છે તે સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાન છે. બીજી રીતે પરમાત્મ પ્રાપ્તિના ઉપાયો દ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો આ વ્યાવહારિકજ્ઞાન છે. આ રીતે પરમાત્મ પ્રાપ્તિમાં મનને સ્થિર રાખવું તે જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિત છે.

જીવ, જગત અને પરમાત્મા-આ ત્રણનો વિચાર કરવો જોઈએ. શાસ્ત્ર અને ગુરુ પાસે આ ત્રણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે જ્ઞાન છે. આમાંથી ત્યાગ

કરવા યોગ્ય જગત છે અને રાખવા યોગ્ય પરમાત્મા છે, આમાં મનને સ્થિર કરવું, આ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ છે. જગત અને તેના પદાર્થો અસત્ય, અનિત્ય તથા પ્રેય છે. પરમાત્મા સત્ય, નિત્ય અને શ્રેય છે.

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આ ત્રણેય અવસ્થામાં જે સાક્ષીરૂપ આત્મતત્ત્વ રહે છે તે સત્ય છે. સત્ય-અસત્ય તથા નિત્ય-અનિત્યને આપણે શ્રેય અને પ્રેયના નામે ઓળખીએ છીએ. આત્મતત્ત્વ શ્રેય છે અને સંસાર તથા સંસારના પદાર્થો પ્રેય છે. જે ભવિષ્યમાં લાભપ્રદ છે તે શ્રેય છે. જે તત્કાળ તો પ્રિય લાગે, પરંતુ ભવિષ્યમાં હાનિકારક હોય તે પ્રેયપદાર્થ છે. દવા ખાવામાં તો કડવી છે, પરંતુ એનો લાભ ભવિષ્યમાં-લાંબે ગાળે છે તેથી તે શ્રેય છે. સંસારના ભોગ, ભોગવતી વખતે તો આનંદ આપે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં તે હાનિકારક છે તેથી તે પ્રેય છે.

કઠોપનિષદમાં નચિકેત-યમના સંવાદમાં યમ નચિકેતાને સુખ-સુવિધા આપવા ઈચ્છે છે, પરંતુ નચિકેતા પ્રેય નહિ શ્રેયની ઈચ્છા કરે છે. પુત્ર, પૌત્ર, હાથી, ઘોડા, સોનું, રાજ્ય, દીર્ઘાયુ, પરલોકના પદાર્થો, સ્ત્રીઓ આ બધાં પ્રેય પદાર્થોને નચિકેતા હુકરાવે છે. નચિકેતાની દૃષ્ટિમાં આ બધા પદાર્થોમાં દોષ છે. આ પદાર્થો કાયમ રહેનાર નથી, આ બધું છુટવાનું જ છે.

નાશવંત પદાર્થોના ઉપભોગથી શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થશે, એટલે પણ નચિકેતા શ્રેયની માગણી કરે છે.

નચિકેતા ધનના પ્રલોભનને ઈન્કારતાં કહે છે, મનુષ્યની ધનાંકાક્ષા ક્યારેય સમાપ્ત થતી નથી. ધન મનુષ્યને ક્યારેય તૃપ્ત કરતું નથી.

આમ સંસારના રોવડાવનારા પદાર્થ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો ડ્રાસ કરનાર પદાર્થ, તૃપ્ત ન કરનાર પદાર્થ આ પ્રેયપદાર્થ છે. જગતના આ પદાર્થ અસત્ય, અનિત્ય, દુઃખદાયી છે તેમાંથી મનને ખસેડીને આનંદમય શ્રેય પરમાત્મામાં મન લગાવવું તે ‘જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ’ છે.

આપણા જીવનમાં સંપૂર્ણ જાગૃતિ આવે, તો તેને જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ કહેવાય- બહારથી અંદર આવવું જ પડશે ત્યારે જ જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાશે. વર્તમાનમાં પળેપળ કેમ જીવવું આ જ્ઞાનયોગ છે.

દેવી સંપત્તિનો ચોથો ગુણ, દાનની ભાવના. પોતાની પાસેની વસ્તુને બધાની ભલાઈ માટે સમર્પણ કરી દેવી તેને દાન કહે છે. માનવ માત્રનો વ્યવહાર દાન પર નિર્ભર છે. પરસ્પરની આપ-લે વગર તો સમાજનો બધા વ્યવહાર બંધ થઈ જાય. ગુરુદેવ જ્ઞાન અને વિદ્યાનું દાન કરે છે. માતા-પિતા જીવનનું દાન કરે છે. હજાર પરિચિત - અપરિચિત પ્રાણીઓ પર આપણું જીવન આધાર રાખે છે. સૂર્ય ઉષ્ણતા આપવાની બંધ કરી દે તો ક્ષણભરમાં આપણા જીવનની લીલા આટોપાઈ જાય. એટલે બધાના કલ્યાણ માટે આત્મસમર્પણ કરો. વિશ્વ-સેવાની ભાવના અપનાવો. બધામાં પરમાત્મા એક જ છે. બધા આપણા જ આત્મસ્વરૂપ છે. આપણાથી ભિન્ન કોઈ છે જ નહિ, જો આ ભાવના જન્મે તો અન્ય પાસેથી કંઈ લેવાનો પ્રશ્ન જ ન ઉઠે.

દાનનો બીજો અર્થ, કર્તવ્ય સમજીને, દેશ, કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરીને નિષ્કામ ભાવથી જે દવાઓ, અન્ન, ધન, વિદ્યા ઇત્યાદિનું વિતરણ કરવું, તે દાન છે. આપણે જે કમાઈએ છીએ, તેમાંથી થોડો ભાગ વહેંચવું તે પણ દાન છે.

વ્યાકરણ પ્રમાણે દાનનો અર્થ, કોઈ વસ્તુ પરથી પોતાનો સંબંધ હટાવી લઈ, બીજાનો સંબંધ જોડવો તેને દાન કહે છે.

સંગ્રહની ભાવનાનો પરિત્યાગ કરીને ત્યાગની ભાવનાને મહત્ત્વ આપવાની પ્રવૃત્તિ પ્રાચીનકાળથી આપણે ત્યાં છે. દાન એ છે, માત્ર વસ્તુનો સંગ્રહ જ ન કર્યા કરો, પરંતુ સંગૃહિત વસ્તુમાંથી વહેંચ્યા કરો. સંગ્રહ કરનાર કરતાં ત્યાગ કરનારનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે, જળ ગ્રહણ કરી, વાદળો દ્વારા એને વરસાવનાર વાદળનું સ્થાન ઊંચું છે. જળ લઈ, ભેગું કરનાર સમુદ્ર તેની સ્થિતિ નીચે છે. વાદળનું સ્થાન ઉપર આકાશમાં છે, જ્યારે સમુદ્ર નીચે પડ્યો રહે છે. ગીતા કહે છે દાનરૂપી કર્મ ક્યારેય છોડવું નહિ, કારણ કે દાન માનવને પાવન કરે છે. યજ્ઞ, દાન, તપ આ માનવને પવિત્ર કરનાર છે.

આપણા શાસ્ત્રમાં ધનની ત્રણ ગતિ બતાવી છે. દાન કરવું, ઉપભોગ કરવો, અથવા એ ધન નષ્ટ થઈ જાય છે. ધનનું દાન કરો, એ ધનની ઉત્તમ ગતિ છે. જનતા-જનાર્દનની સેવામાં, દેશના રક્ષાકાર્યમાં, ઈશ્વર અથવા ધર્મના કાર્યમાં, સાધુ-મહાત્માઓની સેવામાં, શિક્ષણ સંસ્થામાં અને હોસ્પિટાલમાં - આવા સામાજિક કાર્યમાં વપરાયેલું ધન પરમાર્થ કાર્યમાં છે. આનાથી યશ મળે છે. ધન તો સ્થાયી રહેશે નહિ, એના કરતાં દાન કરી, યશની પ્રાપ્તિ કરો તે ઉત્તમ છે. પરોપકારમાં ધન વાપરવું, ધનની ઉત્તમ ગતિ છે.

ધન પોતાના માટે વાપરવું એ ધનની મધ્યમ ગતિ છે. કેટલાક એવા કંજુસ હોય છે કે ધન વાપરતા નથી, અને ભેગું જ કર્યા કરે છે. આવા ધનની ત્રીજી ગતિ, એ ધનનો નાશ થાય છે.

ધનની શુદ્ધિમાં અર્થ-શુદ્ધિનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. જે ધનથી પવિત્ર છે, તે પવિત્ર છે. ધનની શુદ્ધિ માટે પણ દાન કરવું જોઈએ. દાનની રુચિ હોવી એ માનવનો મૌલિક ધર્મ છે. એનાથી માનવ જીવન ઉન્નત, પવિત્ર, આદર્શ બને છે.

માનવે શ્રદ્ધાથી, અશ્રદ્ધાથી પણ દાન કરવું જોઈએ. નમ્રતા, ભય, દયા, વિવેક - આનાથી જે કંઈ દાન થાય, તે કરો. દયા અને દાન આ બે માનવનાં ભૂષણ છે. કલિયુગમાં દાન, દયા, ઈન્દ્રિય સંયમને મનુષ્યનો વિશેષ ધર્મ કહ્યો છે.

‘સિકન્દર જબ ચલા દુનિયાં સે તો દોનોં હાથ ખાલી થે’ એટલે જ દાનનો મહિમા છે. કલિયુગમાં દાનવીર દુર્લભ કહ્યો છે.

અભાવ ગ્રસ્ત માણસને તમે જુઓ, એને જે વસ્તુની જરૂર હોય તે તેને આપો, આવો વ્યક્તિ દાનને યોગ્ય છે. ભૂખ્યાને અન્ન દાન, તરસ્યાને પાણી, વસ્ત્રહીનને વસ્ત્ર, દરિદ્રને ધન, રોગીને દવા - આ દાન સાચું દાન છે. આ દાન સાત્ત્વિક દાન છે.

આપણે ઉપકાર કરીશું તો સામો બદલો વાળશે, આપણા ઉપકારનું ફળ આપણને મળશે, આવું કચવાતા મને કરેલું દાન રાજસ દાન છે. કોઈ અનશન પર બેસે, હઠ કરે, ભય બતાવે, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિનો દબાવ લાવે, ઈચ્છા વગર, મનમાં દુઃખ અને વિષાદ સાથે દાન કરવામાં આવે તે રાજસ દાન છે.

જે દાન અયોગ્ય દેશ અને કાળમાં, કુપાત્રને, સત્કાર કે તિરસ્કારપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે તામસદાન છે.

ધન-ઈત્યાદી મોહવશ એનો પરિત્યાગ કરવો મુશ્કેલ હોય છે. આ સામાન્ય માણસની વાત છે. પરંતુ ઉદાર પુરુષો તો ધન તો શું, પોતાનું જીવન પણ ત્યાગે છે. મહાપુરુષોની કોઈ વસ્તુમાં મોહમમતા નથી હોતી એ પરમાર્થ માટે સર્વસ્વ ત્યાગી દે છે.

પશ્ચિમની વિચારસરણી કોઈને દાન આપવાથી તે અકર્મણ્ય બનશે તેવી છે. કંઈ કર્યા વગર જો મળી જતું હોય તો, પરિશ્રમ શું કરે. પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિમાં કોઈ દીનદુઃખી, ભૂખ્યો તમારી પાસે હાથ લાંબો કરે, તો જો આપવાની તમારામાં શક્તિ હોય તો તેને આપો. પૈસા આપવા ઉપરાંત, ભયભીયને નિર્ભય બનાવવો, દુઃખીને આશ્વાસનના બે વેણ કહેવા, આ પણ મોટું દાન છે.

આપવાની ક્ષમતા હોય તો દાન-ધર્મ કરતા રહેવું જોઈએ. આપણે ત્યાં યાચક ભીખ માગવા નથી આવતો, એ આપણને બોધ કરાવે છે, દાન કરો, નહિ તો બીજા જન્મમાં તમે પણ મારી જેમ યાચક બનશો.

- ❖ કર્તવ્યની વેદી પર બલિદાન દેવાની પ્રેરણા આપનાર પિતા એટલે ધર્મ.
- ❖ સર્વને સમભાવથી સંબોધનારા ગુરુદેવ એટલે જ્ઞાન.
- ❖ સૃષ્ટિ માત્રના અસ્તિત્વનો એક માત્ર આધાર-સ્તંભ એટલે પ્રેમ.
- ❖ ક્ષણે ક્ષણે સ્વ. ક્ષતિનું ભાન એ જ ભગવદ્દર્શનનું અનુસંધાન. દિલની વિશાળતા અને કાળજાની કોમળતા હોય તો જ એમ બને.

દેવી સંપત્તિનો પાંચમો ગુણ દમ છે. દમનો અર્થ દમન કરવું, વશમાં કરવું. દમમાં ઈન્દ્રિય સંયમ, મનસંયમ, આત્મસંયમ ત્રણે આવી જાય છે.

વિવેક ચૂડામણિમાં શંકરાચાર્યજીએ લખ્યું છે, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો બન્નેને એના વિષયોમાંથી હટાવી લઈ, સ્થિર કરી દેવી તે 'દમ' છે.

સમાજ જેટલો વધુ સંયમી એટલો તે સભ્ય કહેવાશે. ઈન્દ્રિય સંયમથી જ સમાજની સભ્યતા નક્કી થાય છે. વિષયોની પાછળ દોડવા કરતાં એમનાથી મ્હોં ફેરવી લો તો તે વશમાં થશે. આમ કરવાથી સુખ મળશે.

શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર ઈન્દ્રિય સંયમની વાત કરી છે. દા.ત. સિતારનો તાર ખેંચવાથી તૂટી જાય, તારને ઢીલો મૂકીએ તો સુરીલો અવાજ ન નીકળે. નદીની શોભા એ પોતાના બંને કિનારાની વચ્ચે વહે તેમાં છે. નદીનો પ્રવાહ જો એના કિનારાને પાર કરીને ઉપર વહેતો વિનાશ વેરે. આગ એની મર્યાદામાં રહે તો શક્તિ પેદા કરે, એવી રીતે ઈન્દ્રિયસંયમ વ્યક્તિને શક્તિશાળી બનાવે.

વશમાં રહેલી ઈન્દ્રિયો મિત્ર છે, ઈન્દ્રિયો બેકાબુ બને તો તે શત્રુ બની જાય છે.

ઉપનિષદમાં ઈન્દ્રિયોને ઘોડાની ઉપમા આપી છે. રથારૂઢ સવાર પોતાના લક્ષ્યને પાર કરવા ઘોડાની લગામ પર કાબુ રાખે છે, આમ જિતેન્દ્રિય પુરુષ ઉન્નતિના પથ પર પહોંચે છે.

પોત પોતાના સ્વભાવાનુસાર પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ફસાઈને આ પાંચ હરણ, હાથી, પતંગ, માછલી, ભ્રમર મૃત્યુના મુખમાં ધકેલાય છે. હરણ મધુર સંગીતથી આકર્ષાય છે, હાથી સ્પર્શસુખ પામવા તૈયાર કરેલા ખાડામાં પડે છે, પતંગિયું અગ્નિ તરફ આકર્ષાઈ તેમાં કૂદી પડે છે, માછલી જીભનો સ્વાદ લેવા શિકારીના કાંટામાં ફસાય છે, ભ્રમર કમળની સુગંધથી લોભાય તેમાં ફસાય છે - આમ આ પાંચે એના એના વિષયમાં ફસાઈને મૃત્યુ પામે છે.

એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી માનવ પોતાની ઈન્દ્રિયોરૂપી ધરના શત્રુઓને જીતી નથી શકતો, તો તે બહારનો શત્રુઓને કેવી રીતે જીતી શકે ?

કાયબો ભય આવતાં પોતાની જાતને સમેટી લે છે, એવી રીતે માનવ ઈન્દ્રિયોના વિષયમાંથી પોતાની જાતને સમેટી લે તે ભયરહિત બને છે. ઈન્દ્રિયોનું જોર અજ્ઞાની, અશિક્ષિત, મૂર્ખ પુરુષને સતાવે એવું નથી, વિદ્વાનો પણ વિષયાસક્ત બની જાય છે. વિદ્વાનો એ પોતાની ઈન્દ્રિયો પર ક્યારેય વધુ પડતો વિશ્વાસ રાખવો નહિ.

માતા, બહેન, પોતાની પુત્રી સાથે ક્યારેય એકાંતમાં, એક આસન પર ન બેસવું, ઈન્દ્રિયો ક્યારે દગો કરે તે કહેવાય નહિ. તે વિદ્વાનોને પથભ્રષ્ટ કરે છે.

વનવાસ દરમ્યાન લક્ષ્મણ, સમક્ષ પ્રશ્ન આવે છે ‘એકાંત સ્થાનમાં ફૂલ, ફળ, નવયૌવનાસ્ત્રી તથા સોનું જોઈને કોનું મન ચલિત થતું નથી?’

લક્ષ્મણ તો પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરી, રામ-સીતાની સેવા કરવા આવ્યા છે. તે પરમ સંયમી છે. લક્ષ્મણે ક્યારેય આંખ ઊંચી કરી, સીતાને જોયાં નથી, રામે લક્ષ્મણને સીતાનાં આભૂષણોની ઓળખ કરવા આપ્યાં, ત્યારે લક્ષ્મણે જવાબ આપ્યો, હું સીતાનાં કેયૂરને કુંડલને જાણતો નથી, હું તો માત્ર પગનાં નૂપુરને ઓળખું છું. દરરોજ સીતાને પગે લાગવાને કારણે.

આ માટે લક્ષ્મણ કહે છે, જેમના પિતા પરમ પવિત્ર ધાર્મિક હોય, જેમની માતા પતિવ્રતા હોય - આવા માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન વ્યક્તિના મન ઉપર ઉપરની વસ્તુઓનું આકર્ષણ થતું નથી.

વ્યક્તિ ભોજનનો ત્યાગ કરે, તો ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થશે, આ થવાથી તેને ઈન્દ્રિયો તરફની દોટ બંધ થશે. અથવા જે ઈન્દ્રિયનો વિષય હોય તેને તે વિષયથી દૂર રાખો તો પણ ઈન્દ્રિયસંયમ થશે. સંયમ માટે વિષય ચિંતન ન કરો. વિષય ચિંતન તો છૂટશે, જો આપણું મન આનંદમય પરમપિતા પરમાત્મામાં લીન થશે.

માનવે ઈન્દ્રિયસંયમ માટે સાંસારિક બાહ્ય વિષયમાંથી વૈરાગ્ય ધારણ કરવો પડશે. વિષયમાં દોષ દ્રષ્ટિ રાખવાથી, તેમાં ઘૃણાનો ભાવ જન્મશે, વૈરાગ્ય થશે. વિષયોમાંથી આસક્તિ હટાવાથી, ઈન્દ્રિયો વશમાં રહેશે.

જે પરમાત્માની શરણમાં છે, તેનું ઈન્દ્રિયો કંઈ નુકશાન કરી શકતી નથી. શરણાગત ભાવથી ઈન્દ્રિયો પર સંયમ આવે છે.

દૈવી સંપત્તિનો છઠ્ઠો ગુણ - યજ્ઞ. યજ્ઞ શબ્દ યજ ધાતુમાંથી બને છે. યજ ધાતના ત્રણ અર્થ છે. દેવપૂજા, સંગતિકરણ તથા દાન. આ શબ્દનો પ્રયોગ ખાસ કરીને દેવપૂજા માટે કરવામાં આવે છે. યજ્ઞનો અર્થ દેવ નિમિત્તે અગ્નિમાં દ્રવ્ય હોમવાં.

દેવ પ્રસન્નતા માટે મંત્રો દ્વારા અગ્નિમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે. કામનાપૂર્તિ માટે પણ યજ્ઞનું વિધાન છે. પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે, વૃષ્ટિ માટે કારીરી યજ્ઞ, શત્રુ વિનાશ માટે શ્યેન યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ભગવાન, દેવતા, બ્રાહ્મણ, સાધુ, માતા-પિતા, અતિથિ, વડીલોનું પૂજન તે પણ યજ્ઞ છે. પરમાર્થની ભાવનાથી જે પણ કાર્ય કરવામાં આવે છે તે બધા યજ્ઞો છે.

ગીતામાં પણ વિવિધ યજ્ઞોનું વર્ણન છે.

દ્રવ્યયજ્ઞ : ન્યાયી રીતે સંપાદન કરેલું ધન, આસક્તિ, મમતા તથા ફળની ઈચ્છા રહિત જનતા જનાર્દનની સેવામાં વાપરવામાં આવે તે દ્રવ્યયજ્ઞ છે. આમ યથાશક્તિ દ્રવ્યનો વ્યય આ યજ્ઞમાં છે.

તપોયજ્ઞ : પરમાત્માની પ્રાપ્તિ હેતુ, અંતઃકરણની પવિત્રતા માટે ઉપવાસ કરવા, ધર્મપાલન કરવું, સૂર્ય - અગ્નિના તેજને સહવું, ઓછાં વસ્ત્રોથી ચલાવવું, અન્ન ન લેતાં દૂધ-ફળ પર રહેવું, મૌન રહેવું - આમ તિતિક્ષાથી જીવવું તે ‘તપોયજ્ઞ’ છે.

યોગયજ્ઞ : પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે, ફલેચ્છા રહિત બની, યોગના આઠ અંગો - યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિનું અનુષ્ઠાન કરવું.

સ્વાધ્યાય જ્ઞાનયજ્ઞ : ભગવાનના તત્ત્વ, ગુણ, પ્રભાવ, મહિમા તથા ચરિત્રોના પ્રતિપાદન કરતા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું, ભગવાનની સ્તુતિ, કીર્તન, વેદ, વેદાંગનો અભ્યાસ કરવો એ સ્વાધ્યાય છે. સ્વાધ્યાય અર્થજ્ઞાન સાથે, નિષ્કામ ભાવે થાય તે ‘સ્વાધ્યાય જ્ઞાનયજ્ઞ’

ભાવના અને અનુષ્ઠાન અનુસાર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ થાય છે.

આમ યજ્ઞ બે પ્રકારના છે.

શ્રૌત અને સ્માર્ત. વેદમાં જેનું વિધાન છે તે શ્રૌતાયજ્ઞ. જે યજ્ઞોનું વિધાન સ્મૃતિમાં છે, તે સ્માર્તયજ્ઞ.

સ્માર્તયજ્ઞ પાંચ પ્રકારના છે.

બ્રહ્મયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, દૈવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ તથા નૃપયજ્ઞ આ સ્માર્તયજ્ઞ છે. આ મહાયજ્ઞ છે. આમાં સમષ્ટિના જનકલ્યાણ સાથે આત્મકલ્યાણ થાય છે. આમાં નિષ્કામ ભાવ, નિઃસ્વાર્થતા તથા હૃદયની ઉદારતા હોય છે. આ યજ્ઞથી વિરાટ બ્રહ્મ સાથે એકીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

સૃષ્ટિના કાર્યને સુચારુ ચલાવવા પાંચ પ્રકારના પ્રાણીઓના પરસ્પર સંબંધની જરૂર પડે છે. દેવતા, ઋષિ, પિતર, મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણી. આના પરસ્પરની સહકારથી બધાનું પોષણ થાય છે. દેવો સૃષ્ટિને ઈષ્ટભોગો પ્રદાન કરે છે. ઋષિ બધાંને જ્ઞાન આપે છે. પિતર - પિતા સંતાનનું ભરણપોષણ કરે છે. મનુષ્ય કર્મોથી બધાની સેવા કરે છે. પશુ-પક્ષી વૃક્ષો પરોપકાર માટે પોતાનું સમર્પણ કરે છે. આ પાંચેયની પુષ્ટિની જવાબદારી માનવ પર છે. માનવ જે કાંઈ ઉપાર્જન કરે, એમાં બધાનો ભાગ સમજે, કારણ બધાના સહયોગથી માનવ કમાય છે.

બ્રહ્મયજ્ઞ : વેદ સહિત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું તે બ્રહ્મયજ્ઞ છે. આ રીતે ઋષિઋણ અદા કરવાનું. આ ઉપરાંત શિક્ષણકાર્યમાં સહાયક બનવું, વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિ આપવી, પુસ્તક, ભોજન, વસ્ત્રો છાત્રોને આપવા, વિદ્યાલયની આર્થિક સહાયતા કરવી, દેશમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો - આ બ્રહ્મયજ્ઞ છે.

પિતૃયજ્ઞ : પિતૃઓને તર્પણ, પિંડ-દાન આદિ કરવું તે પિતૃયજ્ઞ છે.

આ ઉપરાંત પ્રતાપી મહાપુરુષોની જયંતી ઉજવવી, મહાપુરુષોની પુણ્યતિથિ ઉજવવી, એમના આદર્શોને સ્મરવા, સુસંસ્કારી સંતાન ઉત્પન્ન કરવા, એમને સુશિક્ષિત કરવા, માતા-પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. કુળવંશનાની સહાયતા કરવી, ધર્મ-પરોપકારનું કાર્ય તે પિતૃયજ્ઞ છે.

દેવયજ્ઞ : જેમનાથી સુખ-શાંતિ, ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા દેવતાઓના ઋણથી મુક્તિ માટે આ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. દરરોજ હવન, દેવપૂજન, ઈશ્વર-પ્રાર્થના, ઉદ્યાન બનાવવો, કૂવા-પાતળ બનાવવા આ દેવયજ્ઞ છે.

ભૂતયજ્ઞ : કીટ, પશુ, પક્ષી આદિની રક્ષા થાય તે ભૂતયજ્ઞ છે. ગૃહસ્થના ઘરમાં પાંચ પ્રકારે જીવહિંસા થાય છે. ચૂલામાં આગ સળગાવવાથી, ઘંટીમાં લોટ દળવાથી, ઝાડુથી વાળવાથી, ખાંડણિયામાં અનાજ છડવાથી, પાણીનો ઘડો એની જગ્યાએ મૂકવાથી. આમ જાણતાં-અજાણતાં જીવહિંસા થાય છે.

નૃયજ્ઞ : આપણે ત્યાં 'અતિથિ દેવોભવ' આતિથ્યને સદ્ગુણ કહ્યો છે. આ પણ એક યજ્ઞ છે. 'પ્રિય અપ્રિય અતિથિ સામાન્ય હોય તો પણ અતિથિ સત્કાર કરનારને સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે.' અતિથિ જેનું અન્ન ખાય, તેને નિષ્પાપ બનાવે છે. ભોજનના સમયે આંગણે આવેલ અતિથિનો - નારાયણ - સમજી સત્કાર કરવો જોઈએ.

યજ્ઞથી દેવપૂજા, સંગતિકરણ, દાન ત્રણ સિદ્ધ થાય છે. આ ત્રણે ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મયોગ સિદ્ધ કરાવનાર છે.

- ❖ માનવીના જીવનબાગને પ્રકૃતિલિત કરનારો કુવારો એટલે સત્સંગ.
- ❖ યુવાની સ્વેચ્છાચારથી નહિ, સ્વચ્છ આચારથી - નિર્મળ સદાચારથી દીપે.
- ❖ સ્નેહીને સંતોષ ન અપાય તો કંઈ નહિ, સંકોચ તો ન જ આપશો.
- ❖ દાનમાં દ્રવ્યનાં નહિ, દિલનાં માપ જોવાય છે. મામૂલી ચીજ દિલાવર દિલે અપાય તો, મહામૂલી બની જાય છે.

દૈવી સંપત્તિનો સાતમો ગુણ-સ્વાધ્યાય છે. ‘સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ’ આ વેદ વાક્ય છે. એ અનુસાર પવિત્રતા પૂર્વક વેદ, શાસ્ત્ર તથા ધાર્મિક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું, એને સ્વાધ્યાય કહે છે. વિવેક વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનાર શાસ્ત્રો, ઈતિહાસ, પુરાણોનું અધ્યયન કરવું. ભગવત્સમ્બંધી શાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન, ભગવન્નામસંકીર્તન તથા ગુણાનુવાદ ઈત્યાદિ સ્વાધ્યાય છે. બાળકોમાં સંસ્કાર સિંચન કરવા, એને બચપનથી ધાર્મિક પુસ્તકો, રામાયણ મહાભારત ભણાવવા જોઈએ. નાની ઉંમરમાં પડેલા સારા સંસ્કારને કારણે બાળક માતા-પિતાનું માન રાખતાં શીખશે. ગુરુ-પૂજા, નમ્રતા, શ્રેષ્ઠતા, વિચારોની પવિત્રતા આ બધું પૂર્વાવસ્થામાં પડેલા ધાર્મિક સંસ્કાર કારણે બને છે. શિવાજીને માતા જીજ્ઞાબાઈ નાનપણથી જ રામાયણ, મહાભારતની વાર્તાઓ સંભળાવતી. આને કારણે શિવાજી કટ્ટર સનાતનધર્મ પાલક અને શૂરવીર બન્યા.

વાયસ્પતિમિશ્ર એટલા સ્વાધ્યાય મગ્ન રહેતા કે બ્રહ્મસૂત્રની શાંકરભાષ્ય ટીકા લખતા હતા. પત્ની સેવારત, ટીકા લખતાં વાયસ્પતિનું ધ્યાન સેવા કરનાર પત્ની પર દિવસો સુધી ગયું નહિ. પત્નીની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ વાયસ્પતિએ પત્નીના નામથી એ ટીકાનું નામ ‘ભામતી’ રાખ્યું. સ્વાધ્યાયની આટલી તલ્લીનતા કે સ્ત્રી પણ ભૂલાઈ ગઈ.

સ્વાધ્યાયાનો બીજો અર્થ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. પોતાની સત્તાનું અધ્યયન કરવું. સત્ય પ્રતિપાદક વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું, આત્મા, પરમાત્મા, બ્રહ્મ, એના સત્યસ્વરૂપને ઓળખવા અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય.

‘સ્વ’નું અધ્યયન એટલે પોતાના ગુણ-દોષોનું અધ્યયન. ગુણોને વધારવા, દોષોને ત્યજવા સ્વ-અધ્યયન જરૂરી. મનુષ્યે દરરોજ પોતાના ચારિત્રને જોઈને વિચારવું જોઈએ કે મારું કયું કામ પશુ સમાન છે, અને કયું કામ મહાપુરુષ સમાન છે.

સામાન્યરીતે મનુષ્યનું ધ્યાન પોતાના ગુણ તરફ જાય છે, પોતાના દોષો તરફ જતું નથી. મનુષ્ય બીજાના દોષો જોવામાં તત્પર રહે છે, બીજાના ગુણો એને દેખાતા નથી.

માણસ બીજાના રાઈ જેવડા દોષોને મોટા કરીને જુએ છે, જ્યારે પોતાના બીલાના ફળ જેવડા દોષને જોયા છતાં તેની ઉપેક્ષા કરે છે. માણસે પોતાના દોષ જોવા જોઈએ, સામેનાના ગુણો.

સંસાર ગુણદોષમય છે. સંસારની કોઈવસ્તુ સર્વગુણ સંપન્ન નથી. બધામાં ગુણ-દોષ મળેલા હોય છે. નિર્દોષ કેવળ પરબ્રહ્મ છે.

માનવ જ્યારે પોતાના દોષો નથી જોતો, ત્યારે તેણે બીજાના દોષો પણ ન જોવા જોઈએ. જે વ્યવહાર આપણે પોતાની સાથે નથી ઈચ્છતા, એ અન્યની સાથે નહિ કરવો જોઈએ. આ જ સહુથી મોટો ધર્મ છે.

‘આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમારેત્’

જે વ્યવહાર પોતાને પ્રતિકૂળ હોય, તેને અન્ય પ્રત્યે ન આચરો.

સ્વાધ્યાયમાં પોતાના દોષોનું અધ્યયન કરી, દોષોને કાઢી, ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી.

- ❖ સજ્જનતાનું સર્ટિફિકેટ અન્ય કોઈ પાસેથી નહિ, મન પાસેથી મેળવજો.
- ❖ પાપ થાય તેવું કમાવું નહિ. માંદા પડાય એવું ખાવું નહિ. લડાઈ થાય તેવું ખોલવું નહિ. દેવું થાય એવું ખરચવું નહિ.
- ❖ વિદ્યા મળે છે બુદ્ધિવાનને, ફળ છે ગુણવાનને.
- ❖ સમય, સંપત્તિ, શક્તિને સ્વાર્થ કે પરમાર્થમાં ન વાપર્યાં હોય તો વ્યર્થ માનજો, પરમાર્થમાં વાપર્યાં હોય તો કૃતાર્થ માનજો.
- ❖ સેવામાં અને સહેવામાં વિમળતાનો વાસ છે.
- ❖ મદદ કરે, પરંતુ મદ ન કરે ને મૌન સેવે તેનું નામ મહાનુભાવ.

તપ દૈવી સંપત્તિનો આઠમો ગુણ છે. ધાર્મિક કર્તવ્ય બજાવતા જે કષ્ટ પડે, એને આનંદપૂર્વક સહી લેવું તે તપ છે. ગર્ભી અને સર્દી સહન કરવાની શક્તિ વધારવી તે તપ છે. તપસ્વી નિર્વાણ મહાત્મા ગ્રીષ્મમાં પંચધૂણી તાપે અને શીતકાલમાં જલધારા શરીર પર કરે આ તપ છે. મહાત્મા આ બન્ને રીતે કષ્ટ સાહે છે, એ તપ છે.

પોતાની સહનશક્તિ વધારવી એ તપ છે. ગર્ભી, ઠંડી, ભૂખ, તરસ ઈત્યાદિ દ્વન્દ્વોને સહન કરવાની ટેવ એ તપ છે. તપસ્વી બનવું એટલે તિતિક્ષુ બનવું.

ચિંતા અને શોકથી મુક્ત થઈ, કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિકાર કર્યા વગર, બધા પ્રકારના કષ્ટોને સહન કરવાં તે 'તિતિક્ષા' કહેવાય છે, આ કષ્ટ સહવું, ત્યારે સાર્થક છે કે જ્યારે ધાર્મિક કર્મ કરતી વખતે સહવામાં આવે.

જેવી રીતે સુવર્ણ અગ્નિમાં તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે તેવી રીતે આ અધમ શરીર તપસ્યા કર્યા વગર શુદ્ધ થતું નથી. તપસ્યા કરવાથી શરીરના વિકારો ચાલ્યા જાય છે. આમ તપરૂપી અગ્નિમાં તપવાથી વ્યક્તિ કુન્દન બને છે.

સ્વધર્મપાલન કરતાં કષ્ટ સહન કરીને જે અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોને તપાવે છે તે તપ છે. ભૂખ્યા રહેવું, તરસ્યા રહેવું, મૌન ધારણ કરવું - પ્રકારના અભ્યાસથી ઈન્દ્રિયો સંયમ થતી નથી. એકાદશીને દિવસે અગિયાર ઈન્દ્રિયોનો સંયમ થાય છે. આમ શરીર, મન તથા ઈન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવા એ તપ છે.

શાસ્ત્રોમાં જેમની પૂજાનું વિધાન છે, જેમકે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, સૂર્ય, ગણેશ, દુર્ગા, ઈન્દ્ર આદિ દેવોની પૂજા, વિદ્વાન, સદાચારી, ત્યાગી બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી - આ શારીરિક તપ છે.

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, સંન્યાસીએ વિદ્વાન સામે, વિદ્વાને ધર્માત્મા સામે, ધર્માત્માએ જ્ઞાની સામે સન્માન માટે ઊભા થવું જોઈએ. આ શારીરિક તપ

છે. પ્રાણ એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણનાર જ્ઞાન, સંત મહાત્માઓનું સન્માન, પૂજન તથા યથોચિત સેવા ઈત્યાદિ કરવું એ શારીરિક તપ છે. આ ઉપરાંત અન્ય શારીરિક તપ પણ છે.

સાંભળનારને જરા પણ ઉદ્વેગ ન થાય, નિંદા, ચાડી ઈત્યાદિ દોષોથી રહિત, આવા અનુદ્વેગકર વાક્ય બોલવાં તે વાણીનું તપ છે. વાણીના સત્ય સાથે તે પ્રિય અને હિતકાર વચન બોલવાં જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે, અનુદ્વેગકારક, સત્ય, પ્રિય તથા હિતકારક વાક્ય બોલવું એ વાણીનું તપ છે.

વિષાદ-ભય, ચિંતા-શોક, વ્યાકુળતા આદિ દોષોથી રહિત થઈ મન શુદ્ધ થવું, પ્રસન્ન થવું - આ 'મનઃપ્રસાદ' તપ છે.

મન સદાસર્વદા શાંત અને શીતલ બને, મન ભગવાનના ગુણ, પ્રભાવ, લીલા, નામના ચિંતનમાં લાગ્યું રહે, અંતઃકરણમાંથી રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ, લોભ-મોહ, ઈર્ષ્યા-વેર, પ્રમાદ આ બધા દુર્ભાવ નષ્ટ થાય - એનાથી વિરોધ દયા, ક્ષમા, પ્રેમ, વિનય આદિ સદ્ભાવો વિકસે - આ બધા માનસ તપ કહેવાયા છે.

શાસ્ત્રમાં સાત્ત્વિક, રાજ, તામસ, તપનું વર્ણન છે. શાસ્ત્રમાં ચાર યુગના યુગધર્મ બતાવ્યા છે. સત્યયુગમાં ધર્મ, તપ, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાન. દ્વાપરમાં યજ્ઞ. કલિયુગમાં ધર્મ, દાન, દયા, દમ.

આજસ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી યુક્ત માનવ પરિશ્રમ નથી કરતો, તે કલિયુગ છે. જાણે પણ પરિશ્રમ કરે નહિ તે દ્વાપર. કર્મ કરવા તત્પર બને છે તે ત્રેતાયુગ - કર્મ કરતાં કરતાં સારી રીતે આચરણ કરે તે સત્યયુગ.

- ❖ અન્યની વેદનાને જાણે, ને દૂર કરવા વિચારે તે સાચો વિદ્વાન.
- ❖ વિદ્યાર્થી બનીને વ્યસનમાં અટવાય તો, સરસ્વતી રીસાય.
- ❖ કોઈની માગણી પૂરી ન કરી શકાય એમાં કોઈ અપરાધ નથી. પરંતુ કટુવાણી વડે કોઈનું દિલ દુભાય એ ઘોર અપરાધ છે.

આર્જવ એ દૈવી સંપત્તિનો નવમો ગુણ છે. શરીર, ઈન્દ્રિય તથા અન્તઃકરણની સરળતાને ‘આર્જવ’ કહે છે. મન તથા વાણીની સરળતાને પણ ‘આર્જવ’ કહે છે. આ ગુણ આવવાથી વ્યક્તિનો વ્યવહાર બધા સાથે સરળતાનો થાય છે. વ્યક્તિના વ્યવહારમાં કુટિલતા રહેતી નથી. એના વ્યવહારમાં દાવ-પેચ, કપટ અથવા વાંકાપણુ રહેતું નથી. તે અંદર-બહાર સમાન હોય છે. હૃદયની સરળતા, કોમળતાનું નામ આર્જવ છે. મનમાં કોઈપણ પ્રકારના કપટનો ભાવ ન આવવા દેવો. કોઈને મેણું ન મારવું, કોઈપર આક્ષેપ ન કરવો - આર્જવ છે.

જેવો ભાવ મનમાં હોય તેવો ભાવ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરવો આ સરળતા છે. સરળ હોવું એ મહાપુરુષોનું લક્ષણ છે. મનમાં છલ-કપટ રાખવું એ દુષ્ટ પુરુષોનું લક્ષણ છે.

પ્રેમ, દયા તથા કોમળતા વિગેરે દૈવી ગુણો સરળતા હોય તો આવે છે. સરળ વ્યક્તિને સહુ કોઈ પ્રેમ કરે છે. કપટી અને છળ કરનાર સાથે કોઈ પ્રેમ કરતું નથી. પરસ્પરમાં પ્રેમ વધે છે, તે સરળતાને કારણે. જેટલા ઘરકંકાસ-ઝઘડા થાય છે એ વ્યક્તિની વક્તાને લીધે. છળ-કપટ બે એક હૃદયવાળાને, જુદા પાડી દે છે. એકવાર દિલમાં તિરાડ પડે પછી, સંધાવી મુશ્કેલ છે.

रहिमन धागा प्रेम का मत तोडो चटकाय ।

टूटे से फिर न जरै जरै गांठ पड जाय ॥

જે સરળ હોય છે તે દયાળુ પણ હોય છે. સરળના હૃદયમાં ક્યારેય કઠોરતા અથવા પ્રતિહિંસાનો ભાવ નથી હોતો. સરળ હૃદયના મહાપુરુષનું હૃદય તો માખણથી પણ કોમળ હોય છે. માખણની નીચે તાપ હોય ત્યારે તે પિગળે છે, જ્યારે મહાપુરુષો બીજાના દુઃખને જોઈને દ્રવીભૂત થઈ જાય છે.

સંસારમાં બે પ્રકારના વ્યક્તિ હોય છે. એક બોર જેવો, બીજો નાળિયેર જેવો. કેટલાક વ્યક્તિ ઉપરથી મીઠાશથી ભરેલા હોય છે, પરંતુ એની અંદર

વિષ ભરેલું હોય છે. એવા વાતો તો ખુશામતીની કરે પરંતુ અંદરથી તો તે ભારે કટાક્ષ કરતા, હુમલો કરતા હોય છે. કેટલાક ઉપરથી તો શુષ્ક, કડક સ્વભાવના હોય, પરંતુ એમનું હૃદય કોમળ હોય. એમનામાં છળ-કપટ જરાપણ ન હોય. આવા સરળ હૃદયના મહાપુરુષો નાળિયેર સમાન હોય છે. જ્યારે દુષ્ટ અને કઠોર વ્યક્તિની ઉપમા બોર સાથે આપી છે.

નદી કિનારે થનારા વૃક્ષોમાં, નદીનો ધસમસતો પ્રવાહ આવે ત્યારે કેટલાક વૃક્ષો પ્રવાહની સામે નમી જાય છે, તે ટટાર ઊભા રહે છે. નદીનો પ્રવાહ જે પ્રવાહ સામે થાય છે, તેને નદી પણ જે અકકડ - ટટાર રહે છે, તે વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખાડી ખેંચી જાય છે. આવી રીતે કપટી અને કઠોર વ્યક્તિને લોકો સમય આવે પછાડે છે. જે સરળ અને નમ્ર છે તે આવતીકાલ સુધી અસ્તિત્વ બનાવી રાખે છે.

આપણા મુખમાં દાંત અને જિહ્વા બન્ને છે. વૃદ્ધાવસ્થા આવતા દાંત બધા પડી જાય છે, જિહ્વા એમને એમ સુરક્ષિત રહે છે. દાંત એની કઠોરતા - સખ્તપણાને લીધે કાળની ઝપટમાં ઉખડી જાય છે, જ્યારે જિહ્વા એની કોમળ, નમ્ર પ્રકૃતિને કારણે બચી જાય છે.

જે સરળ સ્વભાવના છે, તેની પર ઈશ્વર, ગુરુ, બધા પ્રસન્ન રહે છે. જે ઉદ્દંડ અને કૂર છે એનો ઠેર ઠેર તિરસ્કાર થાય છે.

વિષયુક્ત સર્પોથી વીંટળાયેલ ચંદનવૃક્ષ, એની શીતળતાનો સ્વભાવ છોડતું નથી, તેમ સરળ હૃદયના કોઈપણ સ્થિતિમાં એનો ઉમદા સ્વભાવ છોડતા નથી. આ સરળતા બનાવટી નહિ, સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ.

કૌરવસભામાં શ્રીકૃષ્ણ દૂત તરીકે પરસ્પરની સંધિ માટે ગયા. સંધિ તો દુર્યોધને સ્વીકારી નહિ. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને બંદી બનાવી લેવા ઈચ્છે છે. આ સંજોગોમાં વિદાય થતા કૃષ્ણને દુર્યોધન ભોજનનું નિમંત્રણ આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભોજનના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતાં કહે છે, રાજન ! અન્યના ઘેર ભોજન સ્વીકારવાનાં બે કારણો હોય છે. એક તો ભોજન કરાવનારનો પ્રેમભાવ હોય તો, અને બીજું કારણ ખાનાર પર કોઈ સંકટ આવ્યું હોય. દુર્યોધનના નિમંત્રણમાં પ્રેમભાવ ન હોતો, વળી, કૃષ્ણ પર કોઈ વિપત્તિ આવી ન હતી. શ્રીકૃષ્ણ કપટી દુર્યોધનના મિષ્ટાન્નને છોડી, વિદુરને ઘેર ભાજી-ભાખરી ખાવામાં આનંદ માણે છે. વિદુર સરળ ચિત્ત ભક્ત હતા.

દૈવી સંપત્તિનો દસમો ગુણ અહિંસા છે. અહિંસા નો અર્થ છે, પોતાની દ્વારા બીજા કોઈને દુઃખ ન પહોંચાડવું. અને દુઃખ આપવાની ક્ષણ આવે તો અનિવાર્ય - થોડું ક દુઃખ પહોંચાડવું. અહિંસા સભ્યતાની સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે. જેટલો સમાજ વધારે અહિંસા પાળે, તેટલો તે સભ્ય સમાજ કહેવાય.

કોઈપણ પ્રાણીને લોભ, મોહ અથવા ક્રોધવશ થોડું પણ કષ્ટ આપવું, આવું કષ્ટ અપાવનાર, એનું મનુષ્યોદન આપનાર હિંસા જ આચરે છે. આવી હિંસા મન, વાણી, શરીર દ્વારા કરવી નહિ, તે અહિંસા છે. અન્યનું અહિંસા ઈચ્છવું, ગાળો આપવી, કડવાં વચન સંભળાવવાં, મારવું આ હિંસા જ છે.

બીજાના ધન ઉપર ગીધ દ્રષ્ટિ રાખવી, એ ધન પોતાને મળી જાય તેવી ઈચ્છા રાખવી, એ ખરાબ ટેવ છે, માનસિક પાપ છે. બીજાના અનિષ્ટનું ચિંતન માનસ પાપ છે.

અન્યને કટુ વચન કહી, એના દિલને દુભાવવું એ વાચિક હિંસા છે. એ માનસિક હિંસા કરતાં પણ હાનિકારક છે. શસ્ત્રના ઘા કરતાં શબ્દનો ઘા વધુ હિંસક હોય છે. મીઠાશયુક્ત વાણીથી બધાને જીતવા જોઈએ. કોયલ અને કાગડાનો રંગ એક જ છે, પરંતુ તે અવાજ કરે તેના પરથી તેની કદર થાય છે.

સ્મૃતિમાં 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' કહ્યું છે. આપણે કોઈને જીવન બક્ષી શકતા નથી, પછી આપણને કોઈનું જીવન લઈ લેવાનો શો અધિકાર ? આપણે સ્વયં જીવીએ, અન્યને જીવવા દઈએ. જંગલી જાનવરને પોતાના શોખ ખાતર, જીભના સ્વાદ ખાતર મારવું - એ ઘોર અપરાધ છે. આમાં પશુને મારનારને પાપ લાગે, મારનારને સાથ આપનારને, એને આજ્ઞા આપનારને, વેચનાર, ખરીદનાર, રાંધનાર, પીરસનાર બધાને સરખું પાપ લાગે છે.

પ્રકૃતિએ માનવને માંસાહારી નથી બનાવ્યા. પશુઓમાં જે પશુ જીભથી ચાટીને પાણી પીએ છે, બિલાડી, કુતરો, ચિત્તો, સિંહ, વાઘ ઈત્યાદિ એ માંસાહારી છે. જે ઘૂંટડે ઘૂંટડે પાણી પીએ છે, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં-બકરાં, ઘોડા

આ બધા માંસ નથી ખાતા. માનવ ઘૂંટડે પાણી પીએ છે, પછી એને માંસાહાર ન કરવો જોઈએ. માનવના નખ, દાંત, હિંસક પશુ સમાન નથી હોતા.

'હિંસયા દુયતે ઈતિ હિન્દુ' હિંસાથી જેમના મનમાં કલેશ થાય, એ હિન્દુ છે. અહિંસાનું પાલન કરનાર હિંદુ છે.

મનુએ અહિંસા, સત્ય, ચોરી કરવી નહિ, પતિવ્રતા તથા ઈન્દ્રિયસંયમ - આ પાંચને ધર્મનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. હિંસા કરનાર ધર્માત્મા નથી હોતા.

પતંજલિ એ લખ્યું છે, યોગીમાં જ્યારે અહિંસાની ભાવના દઢ બને છે, ત્યારે એની સમીપ રહેનાર હિંસક પ્રાણી પણ વેરભાવ છોડી દે છે. આપણા ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમોમાં વનચર પ્રાણીઓમાં વેરભાવ નહોતા. યોગીની સાત્ત્વિકતા, શાંતિનો વાતાવરણ ઉપર પ્રભાવ પડે છે.

અહિંસાનું પાલન કરવું જોઈએ, પરંતુ કોઈ શસ્ત્ર સાથે મારવા આવે, સ્ત્રી અથવા કન્યા પર કોઈ આક્રમણ કરે, આગ લગાડવા અથવા ધન પડાવવા કોઈ આવે તો તેવા દુષ્ટ - આતતાથીને મારવો જોઈએ. આતતાથીને પરિસ્થિતિ વશ જે મારે છે તે હિન્દુ જ છે.

છ પ્રકારના ઘોર અપરાધ કરનાર આતતાથી કહેવાય છે. કોઈને ત્યાં આગ લગાડનાર, અન્યને મારવાના હેતુ થી ઝેર આપનાર, મારવા માટે શસ્ત્ર લઈને સામે આવનાર, પોતાનું ધન લૂંટી જનાર, આપણી જમીન પચાવી પાડનાર, પોતાની સ્ત્રીનું અપહરણ કરનાર - છ આતતાથીની હિંસા કરવામાં પાપ લાગતું નથી.

સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં અહિંસા પરમો ધર્મ છે.

- ❖ પ્રેમનું ગૌરવ સામાને વશ કરવામાં નહિ, એને વશ થઈને એનું હિત સાચવવામાં સચવાય છે.
- ❖ ચાત્રિશ્ય કેળવ્યું હશે તો પ્રારબ્ધ પાછળ પાછડ દોડ્યું આવશે.
- ❖ પ્રત્યેક ચીજને અંતરની આંખથી જો જો, ચામડાની આંખથી.

દૈવી સંપત્તિનો અગિયારમો ગુણ સત્ય છે. આ સત્ય છે કે અસત્ય આ તો બધા સમજે છે, પરંતુ જરૂર છે સત્યને વ્યવહારમાં પ્રયોજવાનું. શાસ્ત્રકાર કહે છે, “ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણથી જેવું જોઈએ, સાંભળીએ, અનુભવ કરીએ - ઠીક એવી જ રીતે તે બીજાને સમજાવવા નિષ્કપટ બની, વાણીનો પ્રયોગ કરીએ, તે સત્ય છે.” જે વાત તમારા મનમાં છે, તે જ રીતે સાંભળનારને કહો, એમાં આપણું કંઈ ઉમેરો નહિ, વાતમાં મિલાવટ કરવાથી તે સત્ય નહિ રહે. શ્રી વ્યાસમહર્ષિ કહે છે, “આપણે જે વાણીથી બોલીએ છીએ, તેને મનને અભીષ્ટ હોય, અને આપણે જે સમજાયા છીએ, તેજ સામેના સમજે - આ સત્ય છે.

સત્ય એ છે જેમાં કોઈ પરિવર્તન ન થાય. સત્ય સદા એકરસ હોય. આવા સત્યને પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ માન્યું છે. ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ ઉપનિષદ વાક્યમાં ત્રિકાલાબાધિક બ્રહ્મને જ સત્ય કહ્યું છે.

વેદ સત્યનો મહિમા કરતાં કહે છે, સૃષ્ટિના ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં “ઋત” અને “સત્ય” ઉત્પન્ન થયા. સત્ય સદાય રહેનારું અને ત્રિકાલાબાધિત હોય છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં માનવને ઉન્નત બનાવનાર કર્તવ્યોના વર્ણનમાં કહ્યું છે,

‘સત્યં વદ । ધર્મંચર । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્’

સ્મૃતિ તથા મહાભારત વિગેરે ગ્રંથોમાં સત્યના પાલન પર ભાર મૂકતાં વર્ણન છે,

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્ પાતકં મહત્

સત્યથી શ્રેષ્ઠ કોઈ ધર્મ નથી, જૂઠથી વધારે બીજું કોઈ પાપ નથી.

પોતાને માટે, બીજાના માટે, પોતાના પુત્ર માટે, જે ક્યારેય અસત્ય નથી બોલતા તે સ્વર્ગમાં જાય છે. એક બાજુ એક હજાર અશ્વમેઘયજ્ઞનું ફલ અને બીજી બાજુ સત્યનું ફળ, બે માં સત્યનું ફળ વધે.

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં વસ્ત્રપૂતાં જલં પિબેત્ ।
દૃષ્ટિપૂતાં ન્યસેત્પાદં મનઃ પૂતાં સમાચરેત્ ॥

વાણી સત્યયુક્ત પવિત્ર બોલવી જોઈએ, પાણી વસ્ત્ર વડે ગાળીને પીવું જોઈએ, પગ મૂકતાં પહેલાં સ્થાન પવિત્ર છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ, મન નિર્મળ કરી વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

સત્ય કડવું નહિ, પ્રિય હોવું જોઈએ. એવું સત્ય ન બોલો, જેથી સાંભળનારને ધક્કો લાગે.

‘સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત્ મા બ્રૂયાત્સત્યમાપ્રિયમ્ ।’

પ્રિય સત્ય બોલનાર બધાને પ્રિય લાગે છે, કડવું સત્ય બોલવાથી ક્યારેક માર ખાવાનો વારો આવે છે.

વાણીની સત્યતા સાથે વ્યાવહારિક સત્યતા આવશ્યક છે. મન, વાણી, કર્મની એકાગ્રતાને વ્યાવહારિક સત્યતા કહે છે.

ધર્મ, મર્યાદાથી જીવનાર ત્યાગી, તપસ્વી, બ્રાહ્મણનું પણ અકાળ મૃત્યુ થાય છે, આના કારણમાં મનુભગવાન કહે છે, વેદોનો અભ્યાસ ન કરવો, પરંપરાગત આચારનો ત્યાગ કરવો, આળસ અને અન્નદોષ - આ ચારેય ઉપરનાના અકાળ મૃત્યુનું કારણ છે.

સત્ય બોલવું એ પરમધર્મ છે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં પાંચ જગ્યાએ જૂઠ બોલવાની છૂટ આપી છે.

મિત્ર-મંડળ ભેગું થયું હોય, હંસી-ખુશી ચાલતી હોય, અહીં થોડું જૂઠ બોલાય તો વાંધો નહિ. રહસ્ય ખુલ્લું પડી જવાથી, અનર્થ થવાની શંકા હોય, એવું રહસ્ય સ્ત્રીઓને ન કહેવું, કારણ સ્ત્રીઓના મનમાં વાત ટકતી નથી, એ રહસ્યને હજમ નહિ કરી શકે. અહીં જૂઠ બોલવામાં હરકત નથી. વિવાહ પ્રસંગ હોય ત્યાં આવશ્યક જૂઠ બોલવામાં વાંધો નથી. પ્રાણ સંકટમાં હોય, જૂઠ બોલવાથી પ્રાણ રક્ષા થતી હોય તો જૂઠ બોલવામાં વાંધો નથી. બધું ધન ચાલ્યું જવાની ઘડી આવે, આવે સમયે ધન બચાવવા જૂઠ બોલવામાં વાંધો નથી.

- ❖ તિજોરીમાંથી નહીં, અંગત આવશ્યકતામાં કાપ મૂકીને આપવું તે ઉત્તમ દાન છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓનો બગીચો એટલે પુસ્તકાલય.

અક્રોધ દૈવી સંપત્તિનો બારમો ગુણ છે. અક્રોધ એટલે કોઈપણ ઉપર ક્રોધ ન કરવો. ક્રોધ મનમાં જન્મે છે, ક્રોધનો પ્રભાવ આખા શરીર પર પડે છે. ક્રોધ અંદર ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એનો પ્રભાવ બહાર દેખાય છે. મનમાં જે દ્વેષપૂર્ણ ઉત્તેજનામય વૃત્તિ જન્મે છે, તેને ક્રોધ કહે છે. મનમાં જે આગની માફક વૃત્તિ જન્મે છે તે ક્રોધ છે. આ ક્રોધ મનમાં આગ પેદા કરે છે. ત્યારપછી ક્રોધનો પ્રભાવ શરીર પર પડે છે ત્યારે મ્હોં પર વિકાર, આંખો લાલ થાય, આ વધતા ક્રોધનું સ્વરૂપ છે. આમ જે સળગે અને પછી સળગાવે તે ક્રોધ છે. આ ક્રોધનો અભાવ તે અક્રોધ છે.

ક્રોધ ઘણા કારણથી જન્મે છે. કોઈ અપમાન કરે, અગર અપકાર કરે તો ક્રોધ આવે છે. પોતાની નિંદા, ગાળો, દુર્વચન સાંભળી અથવા અનીતિયુક્ત કાર્ય જોઈને મનમાં ક્રોધ જન્મે છે, ક્રોધ થવામાં સ્વભાવ દોષ પણ કારણ છે. કોઈનો સ્વભાવ એવો ચિડિયો હોય છે કે તે કંઈ સહન કરી શકતો નથી, એ તુર્તજ ગુસ્સે થઈ જાય છે. જે વ્યક્તિના શરીરમાં પૃથ્વીતત્ત્વ વધારે હોય, આવી વ્યક્તિ શાંત, ગંભીર, સહનશીલ હોય. જળતત્ત્વની પ્રધાનતા જેમાં હોય તે સ્નેહી, પ્રેમી, દયાળુ તથા રસિક હોય છે. જેમાં તેજતત્ત્વ વધારે હોય તે તેજસ્વી, પ્રતાપી, અસહનશીલ એટલે ક્રોધી હોય છે. વાયુતત્ત્વની પ્રધાનતા જેનામાં હોય તે વ્યક્તિ ભાગ-દોડમાં, રમત-ગમતમાં, વ્યાયામ, કુસ્તીમાં વધારે રુચિ રાખે છે. ટૂંકમાં જેનામાં તેજતત્ત્વ વધારે તે ક્રોધી હોય છે.

કામ (કામના-ઈચ્છા)ની નિષ્ફળતા ક્રોધ જન્માવે છે. ઉપરનાં ક્રોધનાં કારણોમાં કામની નિષ્ફળતા મુખ્ય છે, પ્રશંસા સાંભળવાની ઈચ્છા પૂરી ન થવાથી, નિંદાથી, મનની ઈચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી, અપમાનિત થવાથી ક્રોધ જન્મે છે.

ક્રોધ મનમાં જન્મે, ક્રોધની પરિણતિ હિંસામાં થાય. ક્રોધના આવેશમાં માનવ જડબુદ્ધિ બની જાય છે. મનમાં ક્રોધ આવવાથી મનની નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જાય છે, ક્રોધાવેશમાં વિવેક ટકતો નથી. મોટા મોટા બુદ્ધિમાન વિવેકીને ક્રોધ વિવેકભ્રષ્ટ કરે છે.

ક્રોધના આવેશમાં વ્યક્તિ આંધળો બને છે. ક્રોધના પ્રભાવમાં આવેલ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર કરતા નથી, પોતાની હિતની વાત પણ સાંભળતા નથી. આ સમયે ભણેલ-ગણેલ બુદ્ધિમાન પણ બધું ભૂલી જાય છે.

ક્રોધથી કોઈ બચતું નથી. ક્રોધી ભયંકર પાપ કરતાં અચકાતો નથી. ક્રોધને નરકનું દ્વાર કહ્યું છે. જીવાત્માના પતનરૂપ કામ, ક્રોધ, લોભ આ ત્રણે નરકના દ્વાર કહ્યા છે. આના પરિત્યાગમાં કલ્યાણ છે.

ક્રોધ કાલકૂટ ઝેરથી પણ વધુ ખતરનાક છે. વીંછીના પૂંછમાં ઝેર હોય છે, સાપના મુખમાં ઝેર હોય છે. આમાં વીંછી કે સાપને કોઈ નુકશાન નથી, પરંતુ આપણો ક્રોધ જેના પર હોય તેને અને આપણને પોતાને બન્નેને નુકશાન થાય છે. ક્રોધાવેશમાં શરીરનું લોહી ઉકળી ઉઠે છે. એનાથી લોહીમાં રહેનાર જીવાણુ નાશ પામે છે. અને ગુસ્સો કરનાર દુબળો-પાતળો હોય છે. ગુસ્સો સફળતા પામે કે અસફળતા બન્નેથી નુકસાન છે.

આપણા ચાર પુરુષાર્થનો શત્રુ ક્રોધ છે. ક્રોધ ધર્મનો શત્રુ છે. કોઈને દાન આપતી વખતે તેના પર ગુસ્સો આવે તો તે પૂજ્ય વ્યક્તિનું અપમાન થાય છે.

ક્રોધ અર્થનો પણ શત્રુ છે. વ્યાપારી એના ગ્રાહક ઉપર ગુસ્સો કરે, એની સાથે લડાઈ કરે તો તે ગ્રાહક ગુમાવી, પોતાનું નુકસાન કરશે, ક્રોધમાં કોઈ ભોગ પદાર્થ પ્રિય નથી લાગતો, એટલે કામ-કામનાની હાનિ થાય છે. ક્રોધ ચિત્તનો મેલ છે, તે ચિત્તને મેલું અને વિક્ષિપ્ત કરી દે છે - એટલે મોક્ષ માટે પણ ક્રોધ શત્રુ છે.

આયુર્વેદમાં પણ કામ, ક્રોધ, લોભના વેગને જીતવાના તથા શૌચ, પેશાબ, ઈંક આદિ વેગોને નહિ રોકવાનું વિધાન છે.

ક્રોધના વેગને રોકવા ખોરાક પર સંયમ રાખવો તથા ક્રોધને જીતવાનો અભ્યાસ કરવો. ઘરમાં તથા વ્યવહારમાં એવા નિયમ રાખો, જેને કારણે ક્રોધ વધે નહિ. આપણાથી મોટા પર ક્રોધ આવે તો એમના પગ પકડી લેવા, આપણને અન્યની ભૂલ દેખાય તો તે ભૂલની ક્ષમા કરવી. ક્રોધ આવે તો ભગવન્નામ જપ કરવા. ક્રોધ આવે તો ઠંડા પાણીથી મ્હોં ધોવું. સૌથી વધુ સારું તો એ કે ક્રોધ આવે ત્યારે ચુપ થઈ જવું. આમ કરવાથી અનર્થ નહિ થાય.

ક્રોધ આવે તો તેના પર નિયમન રાખવું તે અક્રોધ છે. ક્રોધ ન કરવાથી બુદ્ધિ સ્થિર રહે છે. મન પ્રસન્ન રહે છે. શારીરિક શક્તિ પણ વધે છે.

ક્રોધ ન આવે તે માટે ભોજનમાં મીઠું ઓછું કરો. સાંજે વહેલા જમો. પાણી ખૂબ પીઓ. રાત્રે વહેલા સૂઓ. સવારે વહેલા ઊઠો. લાંબે સુધી ચાલો. ઊંડા પ્રાણાયામ કરો. દરરોજ પ્રભુસ્મરણ કરો. આત્મચિંતન જરૂર કરો. તમે પ્રસન્ન રહેશો, તો કોઈપણ અવસ્થામાં બીજાને પ્રસન્નતા જ આપશો.

દૈવી સંપત્તિનો તેરમો ગુણ ત્યાગ છે. ગીતામાં ઘણું કરીને કર્મના ફળ ત્યાગને અથવા કામનાઓના ત્યાગને ત્યાગ કહ્યો છે. વિષય-વાસનાઓમાં રાગ ન રાખવો તે પણ ત્યાગ છે. આત્મકલ્યાણમાં અવરોધરૂપ પરિગ્રહ (સંગ્રહ) ન કરવો તે પણ ત્યાગ છે. જગત કે જગતની વસ્તુઓને છોડવી તે ત્યાગ નથી કહેવાતો, પરંતુ જગતના વિચારો, મમતા, મોહ ઈત્યાદિને છોડવા તે પણ ત્યાગ છે.

આપણે ભગવાનના હાથનું રમકડું છીએ, ભગવાનની ઈચ્છા મુજબ મન, વાણી, શરીરની ક્રિયાઓ થાય છે, આમ સમજી કર્તાપણાનું અભિમાન એનો ત્યાગ પણ ત્યાગ કહેવાય છે. કર્તવ્ય બજાવતાં ફલની આશા તથા આસક્તિને છોડવી તે પણ ત્યાગ છે. સ્વાર્થી ભોગના ત્યાગને પણ ત્યાગ કહે છે. ત્યાગથી જ અલોલુપ્ત્વ, અપૈશુન, અક્રોધ તથા અહિંસા ઈત્યાદિ દૈવી સંપત્તિના ગુણોની સિદ્ધિ થાય છે - અપરિગ્રહ એ ત્યાગ જ છે. જો સંસારમાં પડ્યા, તો ભગવાનનું આધાર છૂટશે. મનમાં ભગવાન કે સંસાર બેમાંથી એક રહી શકે છે.

નદી પાર કરવા, નાવિકને મહેનતાણું આપી, ધનનો ત્યાગ કરવો પડે છે. પહાડની ચડાઈમાં સામાન ઉઠાવનારને મજૂરી આપવી પડે છે. એવી રીતે ભવસાગર પાર કરતી વખતે અથવા સંસારના દુર્ગમ માર્ગ પાર કરવા પોતાની પ્રિય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જ પડે છે. દેહ, ગેહ, પુત્ર, કલત્ર, ધન, સંપત્તિ - ઈત્યાદિમાંથી અહંતા, મમતા ન છૂટે, ત્યાં સુધી સુખ પ્રાપ્ત નહિ થાય. જીવનમાં તૃષ્ણાનો અંત નથી. સંસારમાં આપણને મળનારી વસ્તુઓ સીમિત છે. સંસારની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટે બધા જ પરિશ્રમ કરે છે. સંસારની વસ્તુઓમાં આસક્તિ રાખનાર લખચોરાસીના ચક્કરમાં ફર્યા કરે છે. સાચા સુખ-શાંતિ તો ત્યાગમાં, પ્રભુના ચરણમાં, શરણમાં છે.

સંસારમાં સુખ થોડું, દુઃખ વધુ છે. સંસાર દુઃખોનું ઘર છે. આ સંસારના માનવો મોહમયી મદિરા પીને પદાર્થો પાછળ પડ્યા છે. માનવ આ બધું દુઃખ રૂપ છે તે જાણે છે, છતાં આસક્તિના કારણે તેનો પરિત્યાગ નથી કરી શકતો.

પતંગિયું અગ્નિની દાહકતાનો વિચાર કર્યા વગર તેમાં ઝંપલાવે છે. કાંટામાં માંસનો ટુકડો છે તેની પરવા કર્યા વગર માછલી તે માંસ ખાવા લલચાઈ, ફસાય છે. આપણે બધું જાણવા છતાં, દુઃખદાયી સંસારનો, એના પદાર્થોનો ત્યાગ નથી કરી શકતા.

ગીતામાં શાંતિની પ્રાપ્તિ ત્યાગથી થાય છે, તેમ કહ્યું છે. દત્તાત્રયના ૨૪ ગુરુઓમાં એક ચીલ પક્ષી હતું. ચીલના મુખમાં માંસ છે, ત્યાં સુધી તેને પડાવવા તેની પાછળ પક્ષીઓ પડે છે. ચીલ જેવું માંસ ફેંકી દે છે, બધા પક્ષીઓ તેનો પીછો કરવાનું છોડી દે છે. દત્તાત્રયજી કહે છે ત્યાગથી શાંતિ મળે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવે છે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રાસલીલા માટે બંશી નિનાદ કર્યો. ગોપીઓ બંસીનો અવાજ સાંભળી, એ જ ક્ષણે દોડી. ઘરનાં કામ અધૂરાં મીકી ગોપીઓ દોડી. કોઈ દૂધ દોતી હતી, કોઈ ભોજન પીરસતી હતી, કોઈ નાના શિશુને દૂધ પીવડાવતી હતી, કોઈ પતિ સેવા કરી રહી હતી, કોઈ ભોજન બનાવી રહી હતી, કોઈ આંખોમાં મેંશ આંજી રહી હતી, બધાં કામો છોડી, ઉલટ-સુલટ વસ્ત્રો પહેરી, બધી ગોપીઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમીપ પહોંચી. ગોપીઓ જાણતી હતી કે સંસારના કામ તો ક્યારેય પૂરાં થવાનાં નથી.

‘જબ તક રહેગી, જિન્દગી ફુરસત ન હોગી કામસે ।

કુછ સમય એસા નિકાલો પ્રેમ કરલો રામ સે ॥’

એક ખેતરમાં રહેંટ ચાલતો હતો. ઘોડેસવાર પોતાના ઘોડાને પાણી પીવરાવા લાવ્યો. રહેંટની ખટાખટને લીધે પાણી કૂવામાંથી નીકળતું હતું, આ અવાજથી ઘોડો ભડકી દૂર જતો રહેતો હતો. રહેંટવાળાએ ઘોડેસવારને કહ્યું, રહેંટની ખટપટને લીધે પાણી બહાર આવે છે. આ ખટપટમાં એને પાણી પીવરાવ. એવું જ સંસારની ખટપટનું છે. સંસારનાં કાર્યો ક્યારેય પૂરાં થવાનાં નથી. સંસારની ઝંઝટમાં જ પ્રયત્ન કરી પ્રભુ નામ લેવું જોઈએ.

જેવી રીતે ત્યાગથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી રીતે ત્યાગથી અમૃતત્વ (મોક્ષ) ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ત્યાગ માટે સંસાર છોડવાની જરૂર નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને માનવ ત્યાગ દ્વારા ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

પ્રથમ ત્યાગ નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ. ચોરી, વ્યાભિચાર, જૂઠ, છળ, કપટ, હિંસા, માંસભક્ષણ, પ્રમાદના ત્યાગથી ભગવતપ્રાપ્તિ થાય છે.

બીજો ત્યાગ કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ - સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પ્રિય વસ્તુઓ માટે કરાતા યજ્ઞ, દાન, તપ, ઉપાસના - સકામ કર્મોનો ત્યાગ કરવો.

તૃષ્ણાનો સર્વથા ત્યાગ કરો. પોતાના પુરુષાર્થ, પ્રારબ્ધાનુસાર મળેલ માન, મોટાઈ, પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રી, પુત્ર, એમાં સંતોષ રાખો. આનાથી ભગવતપ્રાપ્તિ થાય છે.

સાંસારિક પદાર્થોમાં મમતા-આસક્તિનો ત્યાગ. સંસારના પદાર્થો નશ્વર, અનિત્ય છે, એમ માની એમાંથી મમતા, આસક્તિ હટાવી લો. કેવળ સચ્ચિદાનંદ - ધન પરમાત્મામાં અનન્યભાવથી વિશુદ્ધ પ્રેમ કરો.

સૂક્ષ્મવાસના તથા અહંભાવનો ત્યાગ. ભગવાન સર્વત્ર સમભાવથી પૂર્ણ છે એમ માની સંસારના માયિક પદાર્થોમાંથી સૂક્ષ્મ વાસના કાઢી નાખો. કાર્ય કરો, અહંભાવનો ત્યાગ કરો.

આવા ત્યાગથી ગૃહસ્થાશ્રમી પણ ભગવતપ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

- ❖ દેવું, દેવતા, દર્દ - આ ત્રણેયનો મૂળસહિત નાશ કરવો. નહિ તો ફરી ફરીને ફાલતાં રહેશે.
- ❖ જનનીની ગોદમાં અને ગુરુની છાયામાં જે જ્ઞાન મળે છે, તે વેદમાં ગોથાં મારવા છતાંય નથી મળતું.
- ❖ સદ્બુદ્ધિ જાગે ત્યારે જ સત્કર્મ કરી લેવું, કારણ બુદ્ધિને બદલાતાં વાર લાગતી નથી.
- ❖ માનવીની પરખ વાણીથી નહિ, વર્તનથી કરવી.
- ❖ સેવા અને સ્નેહ બદલો માગે તો બદનામ થાય.
- ❖ ક્રિયાશીલ થતાં પહેલાં સંયમશીલ બનીએ અને તે માટે નિયમશીલ રહીએ તો સફળતા સાંપડે.

દૈવી સંપત્તિનો ચૌદમો ગુણ શાંતિ છે. શાંતિનો અર્થ - “સંસારના ચિંતનનો સર્વથા અભાવ થવાથી, વિક્ષેપ રહિત અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક પ્રસન્નતા.” જ્યાં જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એક થઈ જાય, સાથો સાથ જ્ઞાનપણ વિલીન થાય, એ સ્થિતિને શાંતિ કહે છે.

માનવજીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય સુખની પ્રાપ્તિ છે. માનવના બધા પ્રયત્નો સુખની પ્રાપ્તિના હોય છે. માનવ કામ-વ્યાપાર, દુકાન, નોકરી કરે છે, ધનની પ્રાપ્તિ માટે, પરંતુ આ ધન પ્રાપ્તિ તેનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી. ધન તો સુખ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. કઠોર પરિશ્રમથી કમાયેલું ધન, એ સુખ માટે કમાવાય છે. એટલે સુખ પ્રાપ્તિ માનવનું લક્ષ્ય છે. જ્યાં સુધી શાંતિ ન હોય, ત્યાં સુધી બાહ્યવિષય પણ સુખ નથી આપતા. ‘અશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્’ માનસિક શાન્તિ વગર સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

મન જેટલું વધારે નિર્મળ, સાત્ત્વિક હશે, એમાં શાંતિ પણ એટલી આવશે. આપણે ઈચ્છીએ છીએ શાંતિ પણ સત્કર્મ કરતા નથી. આપણે કરીએ છીએ પાપ, પાપોથી સુખની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? પાપ મનને મલિન બનાવી તેમાં અશાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

માનવ પુણ્યનું ફળ સુખ તો ઈચ્છે છે, પરંતુ પુણ્ય કરતો નથી. બીજી બાજુ એ દુઃખ આવે તેમ ઈચ્છતો નથી, પરંતુ પાપ તો ધરાઈને કરે છે. આમ મનમાં શાંતિ કેવી રીતે આવે ? પાપ તો હૃદય પર પડેલા ઘા છે, એ ઘા રહેશે ત્યાં સુધી સુખ-શાંતિ નહિ આવે. પ્રાયશ્ચિતના મલમથી કરેલા પાપ ધોવાય છે. આમ છતાં ચંચળ મન પર વિજય મેળવવો એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે.

આ સ્થળ ઉપરનું પક્ષી એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર ઉડ્યા કરે છે, એવી રીતે મનરૂપી પક્ષી તૃષ્ણાને કારણે એક વિષય ઉપરથી બીજા વિષય ઉપર ભટક્યા કરે છે. તૃષ્ણાનો તો અંત નથી. પરંતુ સમુદ્રમાં સફર કરનાર જહાજ પરનું પક્ષી તો આમ તેમ ઉડી, એ જહાજ પર જ પાછું આવે છે. એવી રીતે મનરૂપી પક્ષી વિષયોપભોગમાં ભટકે છે, જેથી તેને શાંતિ લાભ

મળતો નથી. આ મનને સત્સંગ રૂપી જહાજ મળી જાય તો તેને સુખ-શાંતિ સાંપડશે. પછી એને સાંસારિક વિષયો પ્રત્યે અરુચિ થશે.

ગીતામાં ત્યાગથી શાંતિ મળે છે તેમ કહ્યું, આ શાંતિ નીચે દર્શાવેલ પ્રકારથી મળે છે.

કામના (ઈચ્છા) - ત્યાગથી શાંતિ -

સમુદ્રમાં પૂર સાથેની નદીઓ આવીને મળે છે, આટલું પાણી આવ્યા છતાં, સમુદ્ર એની મર્યાદા ઓળંગતો નથી. પૂરવાળી નદીનું પાણી કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન કર્યા વગર સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે. જ્યારે નદીઓ એનું જળ સમુદ્રમાં ઠાલવતી નથી, અથવા થોડું જળ સમુદ્રમાં ઠાલવે છે, છતાં સમુદ્ર સૂકાઈ જતો નથી. આમ થવાનું કારણ સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે. જે પરિપૂર્ણ છે તેમાં કાંઈ ભળે કે ન બળે, તેમાં કોઈ ફેર પડતો નથી. આવી રીતે સંસારના ભોગ પદાર્થો માનવ પાસે આવે, છતાં એમાં વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય, એ પરમશાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. જે કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. સાંસારિક પદાર્થોની ઈચ્છા જેમનામાં છે તે સદા અશાંત રહે છે.

સ્પૃહા, મમતા અને અહંતાના ત્યાગથી શાંતિ -

જે પુરુષ સંપૂર્ણ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને મમતા-રહિત, અહંતા રહિત તથા સ્પૃહા - રહિત થઈ વિચરણ કરે છે, તે શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

શરીરમાં આત્માભિમાન રાખી જે સુખી દુઃખી થાય છે. આ આત્માભિમાનનું નામ અહંકાર છે.

પોતાના શરીરમાં, પોતાના શરીર સંબંધી, સગાંઓમાં પોતે કરેલા કર્મો અને એનાં ફળમાં મમત્વ હોય છે. આ બધાંને તે પોતાના જ સમજે છે, આ મમતા છે. અનુકૂળ પદાર્થના અભાવમાં એના વગર નહિ ચાલે, એની ઈચ્છા તીવ્ર બને તેને સ્પૃહા કહે છે. આ ત્રણથી જે ઉપર ઉઠે છે તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્મફળના ત્યાગથી શાંતિ -

ફળની પ્રાપ્તિનો ત્યાગ કરી, કર્મ બંધનમાં પડ્યા વગર ભગવતપ્રાપ્તિ રૂપી શાંતિને પ્રાપ્ત કરાય છે.

જ્ઞાનથી શાંતિની પ્રાપ્તિ -

જિતેન્દ્રિય, સાધન કરવા તત્પર, શ્રદ્ધાવાન મનુષ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ જ્ઞાનથી શાંતિ પમાય છે.

વેદ, શાસ્ત્ર, ઈશ્વર તથા મહાપુરુષોના વચનોમાં પૂણ વિશ્વાસ રાખનાર વ્યક્તિ શ્રદ્ધાવાન કહેવાય છે. આ શ્રદ્ધાવાન પ્રણામ, વિનયથી ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, શાંતિ પામે છે. મન અને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જરૂરી છે. બહિર્મુખ વિષયી વ્યક્તિ જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી.

ભગવદ્ભક્તિથી શાંતિની પ્રાપ્તિ -

કોઈ દુરાચારી, અન્યયત્નાવથી, મારો ભક્ત બની, મને ભજે તેને સાધુ માનવો. ભગવદ્ભજનથી આવો દુરાચારી ધર્માત્મા બની જાય છે. મન શુદ્ધ - સાત્વિક બને તો તેમાં સહજ શાંતિ આવે છે.

શરણાગતિથી શાંતિની પ્રાપ્તિ -

પરમાત્મા બધાના હૃદયમાં બિરાજેલા છે. આ પરમાત્મા માયાથી બધાંને એના કર્મો અનુસાર ઘૂમાવે છે. યંત્રનો ચાલક તેની સાથે રહે છે, તેમ આ શરીરમાં પરમાત્માનો નિવાસ છે. એ જીવોને એના કર્મો અનુસાર ભ્રમણ કરાવે છે.

જે ભગવાનનું શરણ ગ્રહે છે, એના પર ભગવાનની દયાનું ઝરણું સદા વહે છે. આ શરણાગતિ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

- ❖ સૃષ્ટિમાં વનિતા, કવિતા કે સચિતા નહોત તો સૃષ્ટિ સ્માશનવત્ હોત.
- ❖ જગતને સુવ્યવસ્થિત, સુવાસિત અને સુંદર બનાવવાનું સામર્થ્ય સેવામાં છે.
- ❖ યૌવન આવે ત્યારે ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરજો, સત્તા આવે ત્યારે શાણપણનું રક્ષણ કરજો.
- ❖ પરોપકારની પ્રવૃત્તિમાં જેટલા શ્વાસ ખર્યા એટલી જ જીવનની કમાઈ.

દૈવી સંપત્તિનો પંદરમો ગુણ અપૈશુનમ્ છે. અપૈશુનમ્ નો અર્થ છે પિશુનતાનો અભાવ.

બીજાના દોષો જોવા, એ દોષો જોઈને સમુદાયમાં કહેવા આ પિશુનતા કહેવાય. કોઈની નિંદા કરવી, એની યાડી ખાવ એ પણ પિશુનતા છે. આવી પિશુનતાનો અભાવ તે અપિશુનતા. એક વ્યક્તિની ગુપ્ત વાત બીજાને કહેવી આ યાડી છે. યાડી ખાવામાં સાચી વાત થોડી, બનાવટી વાત વધુ હોય છે. સ્વાર્થી વ્યક્તિ, પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા, સાચી-ખોટી ભેળસેળ કરીને વાત બીજાને કહે છે. આવા યાડી ખાનારા સમાજમાં અશાંતિ ઊભી કરે છે. આનાથી ક્રોધ વધે, હિંસક પ્રવૃત્તિ થાય. હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિ માનવતા માટે ઘાતક નીવડે છે. યાડી ખાવી એ અભિશાપ છે.

લોકોને બીજાની યાડી સાંભળવામાં આનંદ બહુ આવે છે. અન્યની પ્રસંશા સાંભળે કે ન સાંભળે, પરંતુ એની નિંદા સાંભળવાનો બધાંને શોખ હોય છે. યાડી ખાઈને બે પ્રેમીમાં લડાઈ કરાવી શકાય છે. આપણા મહાપુરુષોએ યાડીને પાપ કહ્યું છે.

મનુષ્ય ભલે સમજદાર હોય, સ્થિરચિત્ત હોય, પરંતુ યાડી કરનારના સંસર્ગથી એની બુદ્ધિ બગડી જાય છે. કોઈ વારંવાર યાડી સાંભળી તેનાથી પ્રભાવિત થઈ જાય છે.

પર્વત ઉપરથી કોમળ જલ પ્રવાહ વહે છે, તો પણ અતિક્રંદણ શિલા ધીમે ધીમે ઘસાય છે. તેવી રીતે નિંદાકરનાર દ્વારા એની નિંદા સાંભળી કોમળ માનવનાં મન પર અસર પામે છે. આની વાત આને કહીને યાડીખોર સમાજમાં અશાંતિ ઊભી કરે છે. આના અભાવને દૈવી સંપત્તિનો ગુણ કહ્યો છે.

ગુણ અને દોષમય માનવ હોય છે. માનવમાં તેજ અને અંધકાર હોય છે. માનવ બીજાનો ગુણ ક્યારેય જોતો નથી. એને તો બીજાના દોષો જ દેખાય છે. જ્યારે વ્યક્તિને પોતાના ગુણો જ દેખાય છે, દોષ દેખાતા નથી.

પણ તેણે પોતાના દોષને પણ જોવા જોઈએ. જે દોષોથી માનવનું પતન થાય, તે દોષો દૂર કરવા જોઈએ. જે ગુણોથી પોતાની ઉન્નતિ થતી હોય તેને વધારવા જોઈએ.

મનુષ્ય અન્યના દોષને પચાવી જાય, એ સારું છે, પરંતુ તે તો દોષોને પ્રગટ કરે છે. આમાં મનુષ્યની લઘુતા અને છીછરાપણું વ્યક્ત થાય છે. બીજાના દોષો છુપાવવા તેમાં મહાનતા છે, એમાં એનું ગૌરવ, મોટાઈ છે. અન્યના દોષને પ્રગટ કરનાર બહુ હોય છે, પરંતુ એના દોષોને સંતાડનાર વિરલ હોય છે. દોષને નજરઅંદાજ કરવા જોઈએ, ખોલીને બતાવવા જોઈએ નહિ.

ગૌરવશાળી વ્યક્તિ પારકા દોષો, નિંદા તથા બુરાઈને મનમાં રાખી લે છે. ઉન્નતિ જેને કરવી છે તેણે બીજાના દોષ-સ્તુતિનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

જે વ્યક્તિ પોતાનો સર્વાંગીવિકાસ કરવા ઈચ્છે છે, જે બધાંનો પ્રીતિપાત્ર બનવા ઈચ્છે છે એણે અન્યની ગેરહાજરીમાં એના વખાણ કરવા. જે વ્યક્તિ બીજાના દોષોને વારંવાર કહ્યા કરે છે, એ દોષ વ્યક્તિના પોતાનામાં જ આવી જાય છે.

સજ્જને ગુણગ્રાહી બનવું જોઈએ. કોઈના દોષ શોધવા એ દુર્જનનું કામ છે. આપણે હંસ બનવું જોઈએ. હંસ હમેશાં દૂધ જ ગ્રહણ કરે છે, પાણીને પડતું મૂકે છે.

“સન્ત હંસ ગુણ ગહંહિ પય,

પયહરિ વારિ વિકાર

નિંદા કિસીકી હમ કિસીસે ભૂલ કર ભી ના કરેં,

દિવ્ય જીવન હો હામારા તેરે યશ ગાયા કરેં.”

પ્રાણી માત્ર પર દયા કરવી, આ દૈવી સંપત્તિનો સોળમો ગુણ છે. દયાનો અર્થ, કોઈપણ જીવને દુઃખી જોઈ, એના દુઃખને, બને તે ઉપાયથી, સ્વાર્થરહિત બની, નિવારણ કરવાની ભાવના. મતલબ કે તે સુખી થાય. બીજાને કષ્ટ ન પહોંચાડવાની ભાવના માત્ર ‘અહિંસા’ કહેવાય છે. પરંતુ એની સાથે એને સુખ પહોંચાડવાની ભાવના પૂર્ણતા તે દયા છે. અહિંસાના નિષેધ ભાવની પૂર્ણતા તે દયા છે. અહિંસા સાથે દયાનો ભાવ જરૂરી છે. ભૂતદયા વિશ્વસેવાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. આ રીતે બીજાના દુઃખ દૂર કરી, બીજાના કલ્યાણની વૃત્તિ તે દયા છે.

દયાળુ વ્યક્તિ ઉંચ-નીચનો વિચાર કર્યા વગર બધાંના દુઃખ દૂર કરે છે. ચાંદનીનો સ્વભાવ છે, બધાંને ઠંડક આપવી. પાણી પણ જ્યાં સુધી પાસેનો ખાડો ન ભરાય ત્યાં સુધી એમાં પડશે. એવી રીતે દયાવીર દુઃખિયોના દુઃખ દૂર કર્યા વગર આગળ નહિ વધે. દયાવાન મહાન આત્મા હોય છે.

યોગી સમભાવથી ચરાચર સંસારમાં પોતાને સમભાવથી જુએ છે, તથા જીવમાત્રના સુખ-દુઃખને પણ પોતાની સમાન જુએ છે. આવો યોગી શ્રેષ્ઠ છે.

દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો અશ્વત્થામાએ મારી નાંખ્યા. દ્રૌપદી શોક અને ક્રોધમાં વ્યાકુળ હતી. અપરાધી અશ્વત્થામાને પકડીને દ્રૌપદી સામે લાવ્યા. પાંડવો તેને દંડ દેવાના સમર્થનમાં હતા. પરંતુ દ્રૌપદીએ એને તત્કાલ છોડી મૂકવા આજ્ઞા કરી. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, પુત્ર શોક શું છે - તેનો હું અનુભવ કરી રહી છું. માતા તરીકે આ શોક હું જાણું છું. આથી તેને છોડી મૂકો, જેથી તેની માતાને પુત્ર શોકનો અનુભવ ન કરવો પડે. દ્રૌપદીમાં આત્મૌપમ્ય દષ્ટિ હતી. દયા હતી.

દયાળુ વ્યક્તિનું હૃદય કોમળ હોય છે. તેનામાં કઠોરતા નથી હોતી, તેથી તે પોતાને પરપીડનમાંથી બચાવી શકે છે. તુલસીદાસજીએ કહ્યું કે,

‘તુલસી દયા ન છાડિએ जब लग घट में प्राण ।’

પ્રત્યેક યુગને એના વિશેષ ધર્મ હોય છે. કળિયુગના વિશેષ ધર્મોમાં દયાનો સમાવેશ થાય છે. - ‘સત્યુગનો વિશેષ ધર્મ તપ છે. ત્રેતામાં જ્ઞાન. દ્વાપરમાં યજ્ઞ. અને કળિયુગમાં - દાન, દયા, દમ.’

ભગવાન દયાળુ, કૃપાળુ, કરુણાસાગર, દયાસિંધુ છે તો સંસારમાં આંધળા, લંગડા, મનુષ્યો કેમ બનાવે છે ? આ તો વિષમતા છે. આમની ઉપર કેમ દયા નથી ?

આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાયું છે કે સુખ-દુઃખ એ પોતે કરેલા પૂર્વજન્મના ફળના સ્વરૂપમાં મળે છે. કર્મો તો દરેકને ભોગવવા પડે, એ વિના કર્મનાશ થતો નથી. પ્રત્યેક માટે કર્મનો ભોગ અવશ્ય છે. સંસારનું આ ચક્ર સદાનું ચાલ્યા જ કરે છે. દુઃખ ભોગવવાથી પાપ નષ્ટ થાય છે. ભગવાનની જીવ પર કેટલી દયા છે કે પ્રારબ્ધ કે સંચિત કર્મો દુઃખને ભોગવાવી પ્રભુ શીઘ્ર નાશ કરે છે. જેટલાં કષ્ટો વધુ સહન કરો, તેટલાં પાપ જલ્દી નષ્ટ થાય છે. પાપ દૂર થતાં, અંતઃકરણ શુદ્ધ અને શાંત થાય છે. પહેલાં આકાશમાં વાદળ ઘેરાય, બધે અંધકાર થાય, હવા અટકી જાય, વ્યાકુળતા અનુભવાય - આમ થયા પછી વર્ષા વરસે, એની શીતળતાનો અનુભવ થાય. ભગવાન ભક્તનું અનિષ્ટ છીનવી લઈ, તેને સુખ આપે છે.

રાજા રંતિદેવજીની દયા માટેની ઉક્તિ જાણીતી છે, ‘રંતિદેવે કહ્યું કે હું પ્રાણીમાત્રમાં, એમના અંતઃકરણમાં બેસી, એમના બધા જ દુઃખો એકલો ભોગવું.’

- ❖ સંતાન સદાચારી બને માતાના પુણ્યથી, ચતુર બને પિતાના પુણ્યથી, ઉદાર બને કુળના પુણ્યથી, ભાગ્યવાન બને આત્માના પુણ્યથી.
- ❖ આત્મશ્રદ્ધા ઉપજાવે, તનમનને વિકસાવે, શરીરને સ્નાયુબદ્ધ તેમજ મનને વિચારબદ્ધ બનાવે એ જ સારું શિક્ષણ.
- ❖ માત્ર જ્ઞાનવીર જ નહિ, શિક્ષણ તો માનવીને ચારિત્ર્યવીર અને કર્તવ્યવીર બનાવનારું હોવું જોઈએ.

દૈવી સંપત્તિનો સત્તરમો ગુણ 'અલોલુપતા' છે. ઈન્દ્રિયો અને વિષયોનો સંયોગ થતાં એમાં આસક્તિ થવી, અથવા બીજાને વિષયોપભોગ કરતાં જોઈ, એ વિષયો માટે મન લલચાવું તેને લોલુપતા કહે છે. આવી લોલુપતા ન હોવી તે અલોલુપતા. વિષયો સાથે સંયોગ થવા છતાં, ઈન્દ્રિયોમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર ન આવે, તે અલોલુપતા. તૃષ્ણારહિતપણું, નિર્લોભીપણું, વિષયોમાં અનાસક્તિ આને અલોલુપતા કહે છે. લોલુપ પુરુષ સદા ઈન્દ્રિયો અને ઈચ્છાનો ગુલામ બને છે. અલોલુપ તે છે જે વિષયોની આગમાં કૂદીને પોતાને ભસ્મ નથી કરી દેતો. અલોલુપતાથી શરીર અને પ્રાણોની શક્તિ વધે છે. લોલુપ વ્યક્તિ વિષયોપભોગથી પોતાની શક્તિક્ષીણ કરે છે. સંયમને શક્તિનો સ્ત્રોત કહ્યો છે.

ગીતામાં કહ્યું છે, વિષયોનો ભોગ કરો, પરંતુ અનાસક્ત બની. આસક્તિ બંધનનું કારણ બને છે. ઢીલા ગોળ પર બેસી એક માખી ગોળ ખાય છે, ગોળની ઢીલાશને કારણે તેના પગ તેમાં ફસાઈ છે. તે મૃત્યુ પામે છે. એક બીજી માખી જેણે ગોળ ખાધો, પણ ઉડતાં ઉડતાં, ગોળ પર બેઠી નહિ. ગોળ તો બન્નેએ ખાધો. પરંતુ પહેલી માખી મૃત્યુ પામી. બીજી જીવિત રહી. આસક્તિ એ બંધન કારક છે, અનાસક્તિ મુક્તિ અપાવે છે.

સૂર્યના ઉગવાથી કમળ ખીલે છે, એના અસ્ત થતાં કમળ બીડાય જાય છે. કમળ ખીલે, બીડાય પણ સૂર્ય એની મોહક સુગંધિમાં ફસાતો નથી. સૂર્ય તો અનાસક્ત રહી કમળને ખીલવે છે. એવી જ રીતે આ સંસારનો મનમોહક બગીચો ખીલેલો છે. એ બગીચામાં લટાર મારી, ફરીને બહાર નીકળી જાઓ. બગીચામાં મુકામ ન કરો. બગીચામાં લટાર મારતાં ખીલેલાં પુષ્પોને તોડશો તો માળી તમને પકડી લેશે. માળી દંડ પણ કરશે. આ સંસાર એ પ્રભુનો બગીચો છે. માયા એ આ સંસાર બગીચાનો માળી છે. આ સંસારૂપી બગીચામાં આ મારું - એવી આસક્તિ કરી, તો માયારૂપી માળી પકડીને દંડ કરશે. સંસારમાં, સંસારના પદાર્થોની વચ્ચે ધૂમો, પરંતુ તેમાં આસક્ત ન થાઓ.

મન સંસારમાં ભલે રહે, પરંતુ સંસાર મનમાં નહિ આવવો જોઈએ. આસક્તિ અથવા રાગ સંગનો મળ છે. સંગ ભલે થાય, પણ પછી આસક્તિ નહિ થવી જોઈએ. આ રીતે રહેવાથી સુખી થવાશે. ગીતામાં કહ્યું છે, “જેમણે સંગથી થનાર આસક્તિરૂપી દોષને જીતી લીધા છે, તે પરમપદની પ્રાપ્તિના અધિકારી છે.”

નિર્લોભ-વૃત્તિને અલોલુપત્વમ્ કહે છે. મનની ખોટી ઈચ્છાને લોભ કહ્યો છે.

સંસારમાં જેટલા પાપો થાય છે, તેનું મૂળ કારણ લોભ છે. જેમ જેમ લોભ પૂરો થતો જાય, તેમ તે વધતો જાય છે. લોભ પાપનું કારણ હોવાથી, પાપનો બાપ લોભ કહ્યો છે, કામ, ક્રોધ, લોભ આ ત્રણને ગીતામાં નરકનાં દ્વાર બતાવ્યાં છે.

લોભ ભલે ધનનો હોય, યશનો હોય, કીર્તિનો હોય, શાસનનો હોય, પદનો હોય - આ બધા અનર્થનું કારણ બને છે.

સંતોષ દ્વારા લોભ પર વિજય પ્રાપ્ત કરી, મનુષ્ય દેવ બની શકે છે.

- ❖ જેના દિલમાંથી નવું શીખવાની ઘગશ મરી જાય એનું નામ ઘરડો.
- ❖ સ્નાનથી દેહની, જ્ઞાનથી મનની, દાનથી દ્રવ્યની શુદ્ધિ થાય.
- ❖ દુનિયા ભલે સોને મટયું માનપત્ર આપે, દિલનું સર્ટિફિકેટ મળે તો જ સંતોષ માનવો.
- ❖ વિદ્યાર્થી માટે, ઈતરવાચન આવશ્યક ખરું, પરંતુ તે સદ્વિચાર - પ્રેરક હોવું જોઈએ.
- ❖ નિયમિત વાચન, વ્યાયામને વિભુસ્મરણ, એ છે વિદ્યાર્થી જીવનનો ત્રિવેણી સંગમ.

દૈવી સંપત્તિનો અઢારમો ગુણ માર્દવમ્ છે. કોમળતાને માર્દવ કહે છે. જેમાં કુટિલતા, કૂરતા અને કડવાહટ ન હોય તેને કોમળ કહે છે. હૃદયના કોઈપણ ભાગમાં કઠોરતા માટે સ્થાન ન હોય તેને કોમળતા કહે છે. અંતઃકરણ, વાણી તથા વ્યવહારમાં તદ્દન કઠોરતા ન હોય, એને કોમળતા, માર્દવ કહે છે. જેમનું હૃદય કોમળ હોય તેમાં હિંસા, દ્રોહ ઈત્યાદિ કઠોર ભાવ આવતા નથી. વ્યક્તિમાં હિંસાનો ભાવ હોય ત્યારે તેમાં કઠોરતા હોય છે. માર્દવ હોવાથી આસુરીવૃત્તિઓ રહેતી નથી. હૃદયની કોમળતાની ઉપમા માખણ સાથે આપી શકાય.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં માખણ મીસરી ખાતા હતા. એટલે એમનું હૃદય કોમળ અને પ્રેમમય બની ગયું હતું. કોમળ હૃદયના બધાંને પ્રેમ કરે છે. ભગવાને માખણ-મિસરી ખાઈ જે વ્રજમાં લીલા કરી, ભક્ત-સમાજ એનો વિશેષ આદર કરે છે.

દયા, સહાનુભૂતિ, ઉદારતા, પ્રેમ આ બધા મૂલ્યોનાં પરિણામ છે. પોતાની જેમ બધાંને સમાન ગણનારમાં આ દૈવી ગુણ વિકસે છે. હૃદયમાં કોમળતા આત્મૌપમ્ય દૃષ્ટિને કારણે અથવા આત્મસમતાની ભાવનાથી આવે છે. આને કારણે જ્ઞાનીઓમાં ‘સર્વભૂતહિતેરતાઃ’ નો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘ભક્તોમાં કોઈ સાથે દ્વેષ ન કરીને, બધા સાથે પ્રેમ કરવો, બધા સાથે મિત્રતાનો વ્યવહાર કરવો તથા ચિત્ત કરુણામય બને’ - આ ભાવો કોમળતાને કારણે આવે છે.

બધાના જીવનમાં સુખ અને દુઃખ આવે છે. જેવી રીતે કાળનું ચક્ર દિવસ અને રાતના રૂપે ચાલ્યા કરે છે. એવી રીતે આ જીવન ચક્ર સુખ અને દુઃખના આધારે ફર્યા કરે છે. કોઈ કાયમી સુખી નથી, તો કોઈ કાયમી દુઃખી નથી. સુખ અને દુઃખનું ચક્ર વારાફરતી ફર્યા જ કરે છે. પોતાના સુખમાં સુખી, પોતાના દુઃખમાં દુઃખી આ તો પશુ-રાક્ષસમાં પણ હોય છે. માનવ આમ જ જીવે તો પશુ અને માનવમાં તફાવત શું? માનવની વિશેષતા તો એ છે કે તે પોતાના સુખ-દુઃખને ભૂલીને બીજાના સુખ-દુઃખમાં મદદરૂપ થાય. આ ત્યારે શક્ય છે કે માનવમાં માર્દવ (કોમળતા)નો ભાવ જાગે.

આજે સંસારમાં ઉત્પીડન, શોષણ, અનાચાર, અન્યાય તથા જુલમ થઈ રહ્યા છે, તેના મૂળમાં કઠોરતા છે. આ કઠોરતા જ માણસને માનવમાં દાનવ બનાવે છે. આવો માણસ દૈવીસંપત્તિનો ત્યાગ કરી, માર્ગભ્રષ્ટ થઈ રહ્યો છે.

માનવ જે ભાવનાથી માનવ બને છે, તે નીચે પ્રમાણેના ગુણો છે,

“સુખી પ્રત્યે દ્વેષ ન રાખતાં, મિત્રતાની ભાવના રાખવી, દુઃખી પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરતાં તેના પ્રત્યે કરુણા રાખવી, પુણ્યાત્મા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા ન રાખતાં તેમના પ્રત્યે પ્રસન્નતા રાખવી, પાપી પ્રત્યે ક્રોધ ન રાખતાં, એની ઉપેક્ષા કરવી - આ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે.” આ ભાવના મનુષ્યને મનુષ્ય બનાવે છે. આજે ઉપરની ઉમદા ભાવનાને બદલે માનવ સંકીર્ણ બન્યો છે.

માનવમાં અહંકારરૂપી અસુર પ્રવેશ્યો છે. એ અહંકારે માનવ મનને કઠોર બનાવી દીધું છે. એમાં દીન-દુઃખીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિની ભાવના જ નથી રહી. આજનો માનવ અહંકારવશ પોતાને જ ઈશ્વર માની બેઠો છે. આવો માનવ દીન-દુઃખીના વેશમાં આવેલા ભગવાનને પણ ઓળખતો નથી.

જનતાને જનાર્દનરૂપમાં સમજી, એમના દુઃખમાં દુઃખી બનનાર કોમળ-હૃદય વ્યક્તિ જગતમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ભગવાનનાં વચન છે,

‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ।’

- ❖ રવિવારની રજા જીવનની પ્રગતિનો વિચાર કરવામાં કે દુઃખીની આંસુધાર લૂંછવામાં ગાળીએ તો જીવનમાં કંઈક ભલીવાર આવે.
- ❖ સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાન કરે, મધ્યાહ્ન પહેલાં ભોજન કરે, સંધ્યા પહેલાં પરવારી લે, ને રાત્રિ સમયે પ્રભુસ્મરણ કરતાં કરતાં સમયસર શયન કરે એને આંગણે સુખશાંતિ કાયમ ટકે.
- ❖ કથા-વાર્તા મનોરંજનનું સાધન બને તો નિર્ઠક. જીવન-શોધનનું કારણ બને તો સાર્થક.

દેવી સંપત્તિનો ઓગણીસમો ગુણ દ્રી: છે. દ્રી નો અર્થ લજ્જા થાય છે. આ લજ્જા ઘણા પ્રકારની હોય છે. વેદ, શાસ્ત્ર, લોક-વ્યવહાર વિરુદ્ધ આચરણ ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યા પછી, એના વિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં જે સંકોચ થાય છે તેને દ્રી અથવા લજ્જા કહે છે. ન કરવા યોગ્ય કર્મ કરતાં જે ડર લાગે તે લજ્જા છે. અનુચિત અથવા અયોગ્ય કર્મ કરવાથી મનમાં જે સંકોચ કે ગ્લાનિ થાય તેને લજ્જા કહે છે.

લજ્જાવાન વિકારો તથા ખરાબકૃત્યોની પાસે જતાં ખચકાટ અનુભવે છે. જ્ઞાન અને સન્માનનું વસ્ત્ર ઓઢીને વ્યક્તિ દુષ્કૃત્યોથી બચી જાય છે. ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર સંત સિનેમામાં, ત્યાંથી પસાર થતાં પણ સંકોચ કરે છે. આવા સમયે તેને લોકલાજ તેમ કરતાં અટકાવે છે. સારાં કામમાં લજ્જા ન હોવી જોઈએ, ખરાબ કામ કરતી વખતે લજ્જા હોવી જોઈએ. લજ્જાવાન ખરાબ કર્મોથી દૂર રહે છે. યુવકો માટે લજ્જા શિષ્ટાચારનું પગથિયું છે.

કોઈ પ્રતાપી અને તેજસ્વી રાજા જયારે પરાજિત થાય છે, ત્યારે તેને પોતાના પર ગ્લાનિ આવે છે, કોઈ સ્વાભિમાની પુરુષ પોતાની સ્થિતિથી નીચે ઉતરે છે, તો તે પોતાને તેજોહીન મહસૂસ કરે છે, વીરપુરુષ માટે યુદ્ધભૂમિમાંથી પીઠેહઠ કરવી અસહ્ય થાય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે વૈધવ્ય અસહ્ય, રૂપવાન માટે કોઢી બનવું અસહ્ય, સન્માનીય વ્યક્તિને મિથ્યા કલંક લાગવું અસહ્ય, આ બધા આવી પરિસ્થિતિમાં આવવાને કારણે લજ્જારૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે. આ લજ્જાસ્પદ વિષયોમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે.

વારંવાર જન્મ-મરણના ચક્રકરમાં રહેવા કરતાં, એનાથી મુક્ત થવામાં વાસ્તવિક લજ્જા છે. વાસ્તવમાં માનવને આ શરીર જન્મ-મરણના ચક્રકરમાંથી છુટવા મળ્યું છે. વિષયભોગ તો પશુઓનીમાં પણ થાય છે. પરંતુ માનવશરીર વિષયભોગમાં ગુમાવ્યું તો એનો જન્મ વ્યર્થ છે. શ્રીમદ્ભાગવતે આ માનવશરીરને મુક્તિનું ખુલ્લું દ્વાર કહ્યું છે.

માનવ ખરાબ કર્મો દ્વારા લજ્જાનો અનુભવ કરે, પછી એવાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત જ ન થાય એ એનું ભૂષણ છે. લજ્જા એટલે નાના-મોટાનું માન રાખવામાં આવે, એમની સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખવામાં આવે. લજ્જા આપણને મર્યાદા શીખવે છે. વ્યક્તિએ કેવી રીતે બેસવું - ઉઠવું, સંયમિત રીતે બોલવું-ચાલવું. લજ્જા ગુરુજન, માતા-પિતા, સાસુ-સસરા એમનું સન્માન કરવાનું શીખવે છે.

આજે પુરુષો-સ્ત્રીઓમાં લજ્જાનો અભાવ જોવા મળે છે. વહુઓ પોતાની સાસુ સાથે કઠોરતાનો વ્યવહાર કરે છે. એ એમના વડીલપણાની મર્યાદા રાખતી નથી. વૃદ્ધ છે, એમનામાં સહનશીલતા ઓછી થતી જાય છે. કલિયુગમાં તો ઘેર ઘેર કલહ-કંકાસ છે. આપણે સહુ રામના આદર્શ પર ચાલીને કેમ જીવવું તેનો આદર્શ લઈએ. લોક-મર્યાદા તથા લોક-વ્યવહારને જીવનમાં લાવવો એ વાસ્તવિક લજ્જા છે.

- ❖ કથા-વાર્તા કે ઉપદેશ-ભજન આટલું જ સૂચવે છે : આચાર શુદ્ધ રાખો, દુ:ખી પર દયા રાખો, ઈશનું સ્મરણ કરો.
- ❖ પોતાની સેવા માટે કોઈનીય જરૂર ન રાખે અને અન્યની સેવા માટે જાતને ઘસી નાંખે એનું નામ ધર્માત્મા.
- ❖ ગીતાનો સાર છે :
“મારું સ્મરણ કરતો રહે, અને જીવન જંગ ખેલતો રહે.”
- ❖ અભિનય શીખવા માટે નહિ, વિદ્યાલયમાં તો, અનુનય અને વિનય શીખવા માટે જવાનું છે.
- ❖ સદ્ગ્રંથોના સિદ્ધાંતો જીવનના આચારમાં ઉતરશે તો જ મડાગાંઠો ઉકલશે.

દેવી સંપત્તિનો વીસમો ગુણ ‘અચાપલમ્’ છે. હાથ, પગ, વાણી અને મનની વ્યર્થ ચેષ્ટાઓનું નામ ‘ચપળતા’ છે. હાથ-પગ પ્રયોજન વગર હલાવવા, હાથ વડે તણખલાં તોડ્યાં કરવાં, પગ વડે જમીન ખોતરવી, વિના કારણ બોલ્યા કરવું, ધડ-માથા વગરની વાતો વિચાર્યા કરવી આ ચપળતા છે. આ બધું અટકી જાય, ન થાય તે અચપલતા છે. આ ક્ષણે એક વસ્તુ, બીજી ક્ષણે બીજી વસ્તુ કર્યા કરવી એ ચપળતા છે. આ પ્રકારે કોઈ એક કામમાં નિષ્ઠાથી ન મંડયા રહેવાથી સિધ્ધિ મળતી નથી. ચપળતાને હટાવીને કોઈ કાર્ય-અનુષ્ઠાનમાં સ્થિર થઈ શકાય.

શ્રી શંકરાચાર્યના મતે પ્રયોજન વગર વાણી, હાથ-પગ વિગેરે ક્રિયા બંધ કરી દેવી તે અચપળતા છે. શ્રીરામાનુચાર્યના મતે આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર વિષયની સમીપતા હોવા છતાં ચંચળતા ન થાય તે ‘અચપળતા’ છે. મન અને પ્રાણોનો સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોની ચંચળતા થતી નથી. આ અચપળતાની અવસ્થા છે. ચંચળ પુરુષ ધૈર્ય સાધનાપૂર્વક કોઈ કર્મ કરી શકતો નથી.

ઉદાસ મને બેસી રહેવું, મુરઝાયેલ મનથી કોઈ કર્મ ન કરવું આ અચપળતાનો અર્થ નથી. પરંતુ મન અને ઈન્દ્રિયોમાં ઉમંગ, તેજ, સ્ફૂર્તિ, સાવધાની, ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતા સાથે, પ્રયત્નપૂર્વક કર્મમાં જોડી દેવા, અને એનાં દ્વારા કોઈ વ્યર્થ ચેષ્ટા અથવા પ્રમાદ ન કરવો તે અચપળતા છે.

એમ કહ્યું છે કે જીવાત્મા તો શુદ્ધ-બુદ્ધ નિશ્ચળ અને શાંત છે. એમાં કંપ, ભય, વ્યર્થ ચેષ્ટા ઈત્યાદિ દોષ નથી. એ વ્યાપક છે, તેમાં કોઈ ક્રિયા નથી.

તો પ્રશ્ન થાય કે આ જીવાત્મામાં દોષ ક્યાંથી પ્રતીત થાય છે ? આનો પ્રત્યુત્તર છે કે બુદ્ધિના સંગદોષને કારણે આમ બને છે. વાસ્તવમાં આત્મા અસંગ, નિર્લેપ, નિષ્ક્રિય છે, પરંતુ બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિને કારણે એમાં દોષનું આરોપણ થાય છે. અન્યની ક્રિયા અથવા આરોપનું તેમાં દર્શન થાય છે. મલિન વિચાર, દુર્વાસના બુદ્ધિમાં રહે છે. આનું આત્મામાં આરોપણ થાય

છે. આથી આત્મા ચંચળ લાગે છે. આમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. દોષો કેવી રીતે આવ્યા તેનું ચિંતન છોડી દેવું. એકવાર શરીરમાં બાણ વાગ્યું, પછી એ બાણ કેવી રીતે બન્યું ? કોણે બનાવ્યું ? કોણે માર્યું ? કેમ માર્યું ? બાણ કઈ ધાતનું છે ? ઈત્યાદિ વિચારો છોડી દઈ, બાણને શરીરમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અંતઃકરણ અથવા બુદ્ધિમાં મળ, વિક્ષેપ તથા આવરણ આ ત્રણ દોષ રહેલા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ મનમાં ઉત્પન્ન થઈ, બુદ્ધિને દૂષિત કરે છે. સેવા અથવા તપથી મળ વિક્ષેપ દૂર થાય છે. ચિત્તની ચંચળતાએ વિક્ષેપ દોષ છે. મૌન રહેવાથી ચિત્ત વિક્ષેપ દૂર થાય છે. બુદ્ધિનો ત્રીજો દોષ આવરણ દોષ છે. વાદળાં સૂર્યને ઢાંકી દે છે, તેમ બુદ્ધિ પર આવરણ દોષ આવવાથી આત્માનું સાચું સ્વરૂપ દેખાતું નથી. પરમાત્માનું જ્ઞાન અને પ્રભુસાક્ષાત્કાર આ આવરણને હટાવે છે. શાસ્ત્ર, ગુરુ-ઉપદેશ, યુક્તિ તથા નિદિધ્યાસન દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનથી આવરણ દોષ નાશ પામે છે. બુદ્ધિના આ ત્રણે દોષને કારણે અચળ આત્મા ચંચળ-ચપળ દેખાય છે.

ધર્મ-શાસ્ત્રમાં ચપળતાનો નિષેધ છે. હાથ-પગ વ્યર્થ ન હલાવવા, આમ-તેમ કારણ વગર જોવું નહિ. ખોટો બકવાસ કરવો નહિ, કોઈના અનિષ્ટનું કારણ વગર ચિંતન કરવું. આનાથી અચપળતા આવશે.

અહીં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મનની ચપળતાનો નિષેધ છે. જેમ દોરીના તૂટવાથી કઠપુતળીનો ખેલ બંધ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણાયામથી કર્મેન્દ્રિયોનો વ્યવહાર બંધ થાય છે. સૂર્યાસ્ત થતાં એનાં કિરણો પ્રસરતાં બંધ થાય છે, એમ મનોજયથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો નિયંત્રિત થાય છે. મન અને પ્રાણના સંયમથી દસ ઈન્દ્રિયો પાંગળી બની જાય છે, એની ચપળતા સમાપ્ત થઈ જાય છે.

સંતો કહે છે,

“ખાઓ પીઓ છકો મત,
બોલો ચાલો બકો મત,
ઘૂમો ફિરો થકો મત.”

દૈવી સંપત્તિનો એકવીસમો ગુણ તેજ છે. મહાપુરુષોની અંદર વિશેષ પ્રકારની શક્તિ હોય છે તેને તેજ કહે છે. આ શક્તિ - વિશેષને કારણે મહાપુરુષ સામે વિષયાસક્ત તથા નીચ પ્રકૃતિનો માનવ દુષ્કૃત્ય અથવા અન્યાય આચરણ કરતાં અટકે છે, આટલું જ નહિ તે એમના વચનાનુસાર સારી પ્રવૃત્તિમાં લાગી જાય છે. આવા શક્તિવિશેષ, તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓના દર્શનમાત્રથી પ્રભાવિત થઈ જવાય છે. તેજને કારણે બીજા પર તુર્ત જ પ્રભાવ પડે છે. આવા તેજસ્વીને જોતાં જ લોકો ઉભા થઈ જાય છે. એમના પ્રભાવથી માણસ ખરાબ કર્મોથી અટકે છે.

શ્રી રામાનુયાચાર્ય તેજનો અર્થ કરે છે, ‘દુષ્ટો દ્વારા પરાસ્ત ન થનાર શક્તિ.’ પ્રતાપ, પરાક્રમ, કાંતિ તથા આભા - આ તેજના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. અંતરાત્માના પ્રકાશનું નામ તેજ છે. તેજસ્વી પુરુષ સામે જે પ્રપંચી હોય છે તે દબાય છે. તેજસ્વી કોઈથી દબાતા નથી, તેમજ કોઈના દબાણમાં અયોગ્ય કામ પણ નથી કરતા.

તેજસ્વી પોતાના પ્રભાવથી બીજાને અયોગ્ય કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. દૈવી ગુણો અપનાવવાથી મનુષ્યમાં તેજનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેજ આત્માનું બળ છે. તેજસ્વી કોઈને દબાવે નહિ, કોઈથી દબાઈ નહિ. તેજસ્વી અભિમાન નથી કરતા, પરંતુ પોતાનું આત્મસન્માન ટકાવી રાખે છે.

તેજનો અર્થ તેજસ્વી વૃત્તિ પણ છે. આ તેજથી તે આત્મસન્માન સુરક્ષિત રાખે છે. ગીતા અપમાન સહવાનું નહિ, આત્મસન્માન સુરક્ષિત રાખવાનું કહે છે. ગીતા કહે છે, અપમાન સહન કરવા કરતાં તો મૃત્યુ શ્રેષ્ઠ છે. અપમાન સહન કરનાર તો જીવતા છતાં મરેલો છે. ગીતા કહે છે, અપમાન થાય છતાં કર્તવ્ય ન છોડો. જે સન્માર્ગ પર ચાલે છે તેવા મહાપુરુષને સદા માન અને પ્રશંસા મળે છે એવું નથી. એટલે મહાપુરુષોએ સત્પથ પર અને પોતાના નિશ્ચય પર દૃઢ રહેવું. તેમણે અપમાન, નિંદાથી પ્રભાવિત ન થવું.

તેજ બે પ્રકારનું હોય છે. (૧) અધિભૌતિક કે રાજ તેજ. (૨) આધ્યાત્મિક કે સાત્ત્વિક તેજ. રાજસ તેજ જેમનામાં છે, એમનાં દર્શન માત્રથી લોકો પ્રભાવિત થઈ જાય છે. આવી વ્યક્તિ સામે આવે એટલે લોકો તેની સામે ઉભા થઈ જાય છે. લોકો એનાથી ભય અનુભવે છે. સાત્ત્વિક તેજનું તાત્પર્ય, પ્રભુપ્રાપ્તિ અથવા જ્ઞાનયોગમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી, તેમાં ધૈર્ય ઓછું ન થવું જોઈએ. ગમે તેટલાં વિઘ્નો આવે, કષ્ટ સહન કરવાં પડે આમ છતાં ધૈર્યને વળગી રહેવું. ભક્ત પ્રહ્લાદને હિરણ્યકશિપુએ અસહ્ય કષ્ટ આપ્યાં, પરંતુ સાત્ત્વિક તેજસ્વી ભક્તે જરાપણ પરવાહ કર્યા વગર પોતાના ધ્યેયમાં દૃઢ રહ્યા. આ સહનશક્તિ સાત્ત્વિક તેજથી આવે છે.

તેજસ્વી ભલે સાત્ત્વિક ભાવવાળો હોય કે રાજસ ભાવવાળો હોય, એનો આદર બધે થાય છે. આપણા ઋષિ-મુનિ ત્યાગ અને તપને કારણે તેજસ્વી હતા. એમના ચરણોમાં સમ્રાટ પણ મસ્તક ઝુકાવતા હતા. આ ઋષિ-મુનિ નિસ્પૃહ હતા, એમને કોઈની પરવાહ ન હતી. ‘નિ:સ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્’ જે નિસ્પૃહ છે તેમને સંસાર તુચ્છ લાગે છે. માંગનાર બીજાની પાસે હાથ ફેલાવે છે, એટલે એ નાનો બની જાય છે. બલિરાજા પાસે ભગવાન માગવા ગયા તો તેમને વામન બનવું પડ્યું. નિ:સ્પૃહતાને કારણે ઋષિ-મુનિઓની તેજસ્વીતા સુરક્ષિત હતી. ચક્રવર્તી રાજાઓ એમના આશ્રમોમાં જઈને, એમના ચરણમાં બેસતા.

ઋષિ-મુનિઓ બે પ્રકારના તેજવાળા હતા. પરશુરામ, દુર્વાસા, વિશ્વામિત્ર. આ રાજસ તેજવાળા હતા. આ શાપ પણ આપી દેતા. ગીતા આને અનિષ્ટકારક કહે છે. બીજા પ્રકારમાં કપિલ, દત્તાત્રેય, શુકદેવ, અષ્ટાવક, નારદ તથા વ્યાસ. આમાં સાત્ત્વિક તેજ હતું. વાસ્તવમાં તેજસ્વી એ છે, જેના દર્શન માત્રથી લોકો પ્રભાવિત થાય. જેમની વાણીમાં જાદુ જેવો પ્રભાવ હોય. દંડ લઈને મારવાથી કે બીજાને શાપ આપવાથી તેજસ્વિતા નથી વ્યક્ત થતી. સાત્ત્વિક તેજને સહુ કોઈ નમે છે.

તેજસ્વી પુરુષ અહંકારશૂન્ય, કરુણાસભર, પ્રેમનું મૂર્તસ્વરૂપ, ઉદારતાનો મહાસાગર અને પવિત્રતાની મૂર્તિ હોય છે.

દેવી સંપત્તિનો બાવીસમો ગુણ ક્ષમા છે. ક્ષમાનો અર્થ છે, આપણો કોઈ અપરાધ કરે તેને દંડ આપનાની કે અપાવવાની ભાવના ન રાખવી. બદલાની ભાવના મનમાં ન રાખવી. અપરાધ ને અપરાધ ન સમજી તેને ભૂલી જવું. આ ક્ષમા છે. “Forgive and Forget” - ક્ષમા કરો અને ભૂલી જાઓ. ધન-હરણ, અપમાન, નિંદા, ગાળો આપવી, ઝેર આપવું તથા મારવું - આ અપરાધનો બદલો લેવાની ભાવના ત્યાગી, એને માફ કરી દો તે ક્ષમા છે. અધ્યાત્મિક દુઃખો, તથા માન-અપમાન, પ્રશંસા, નિંદા, જય-પરાજય, હાનિ-લાભ ઈત્યાદિ દ્વન્દ્વોથી પ્રભાવિત ન થવું તે ક્ષમા છે. એક વિદ્વાને ક્ષમાના બે રૂપ બતાવ્યા છે. ૧. અપરાધોને શાંતિપૂર્વક માફ કરવા. ૨. ધર્મ-કર્મ કરતાં જે કષ્ટ પડે તેને સહન કરવાની શક્તિ - એટલે તિતિક્ષા.

આ સંસાર ગુણ દોષમય છે. કોઈનામાં બધા ગુણો નથી હોતા, તો કોઈનામાં બધા દોષો નથી હોતા. સંપૂર્ણ દોષ રહિત કોઈ હોતું નથી. સંસારમાં કોઈ નિર્દોષ નથી હોતું. કેવળ બ્રહ્મ દોષરહિત હોય છે. વ્યક્તિમાં દોષ છે, તેથી તેનાથી કોઈને કોઈ અપરાધ થવાનો. જીવ અલ્પજ્ઞ તથા અલ્પશક્તિવાળો હોય છે. એમાં કોઈને કોઈ તૂટિ રહેવાની, જેના કારણે તેનાથી ભૂલ થાય છે. ભૂલ જડ વસ્તુથી નથી થતી, અથવા પરમાત્માથી નથી થતી. આ ભૂલ, ચૂક, અપરાધ એને જાળવી લેવા તે ક્ષમા છે. પોતાનાથી નાનાઓની ભૂલો થતી અટકાવવા, એ ભૂલોની આલોચના કરવાથી એનો ઉન્નતિ માર્ગ બંધ થઈ જશે. એટલે વડીલોએ નાનાઓની ભૂલોને જતી કરવી, નાનાઓને ક્ષમા બક્ષવી એ મોટાઓની શોભા છે. નાનાઓની ભૂલનો બદલો લેવાની ભાવના એમાં મોટાઓનું મોટાપણું નથી.

“ક્ષમા બડન કો કામ હૈ છોટન કો ઉતપાત ।

ક્ષ્યા વિષ્ણુકો ઘટ ગયો જો ભૃગુ મારી લાત ॥”

આપણામાં બદલો લેવાનું પૂરું સામર્થ્ય છે, છતાં બદલો લેતા નથી, આ સાચી ક્ષમા છે. સામેનો અશક્ત હોય, અસમર્થ હોય અને બદલો ન લઈએ, એ તો વિવશતા છે. એ ક્ષમા નથી. આ તો લાચારી છે. એટલે સમર્થ પુરુષ માટે ક્ષમા કરવી એ ભૂષણ છે.

ક્ષમા બળવાનનું ભૂષણ છે એવી રીતે જ્ઞાનનું ભૂષણ છે. “પુરુષનું ભૂષણ રૂપ છે, રૂપનું ભૂષણ ગુણ છે. ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે.” જ્ઞાન હોય અને ક્ષમાશીલ ન હોય તો તેનું જ્ઞાન બેકાર છે.

વ્યક્તિને ક્રોધ ન થાય એ ક્ષમાનો ગુણ છે. અપરાધી પ્રત્યે દ્વેષ-ભાવ, પ્રતિદ્વન્દ્વિતા અને કડવાહટ ન રાખવી તે ક્ષમા છે. અપરાધી પ્રત્યે બદલાની ભાવના અશાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

ધર્મનાં દસ લક્ષણમાં ક્ષમા બીજું લક્ષણ છે. જેના ઉપર આપણે જીવ મેળવી નથી સકતા, તેની સાથે પ્રેમભાવથી, ક્ષમાભાવથી વિજય પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

ક્ષમાનો ઉપયોગ પરમાર્થમાર્ગ અથવા સાધના માર્ગમાં કરવો જોઈએ. ક્ષમાનો ઉપયોગ પૂર્ણરીતે પ્રભુપ્રાપ્તિના માર્ગમાં થાય છે. જીવનમાં ક્ષમાના નામે આતતાથી પણ એનો લાભ ઉઠાવે. વ્યવહારમાં ક્ષમાનો ઉપયોગ સમજી, વિચારીને કરવો.

જીવનમાં કોઈને કાયમ દંડ દેવો ઉચિત નથી, તો કાયમ ક્ષમા બક્ષવી શ્રેયસ્કર નથી. એટલે વ્યવહાર કુશળ માણસો બધાને હંમેશ ક્ષમા નથી કરતા.

ઈતિહાસમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે મહંમદ ઘોરીને ઘણીવાર ક્ષમા કરી, આ રાજનૈતિક મોટી ભૂલ કરી, જેનું પરિણામ ભયંકર આવ્યું.

- ❖ મોટામાં મોટું તીર્થ - મનની વિશુદ્ધિ.
- ❖ બનશે, નભશે, ફાવશે, ચાલશે, પરવડશે : આ પાંચનું અમૃત શીતળતા આપશે.
- ❖ પુણ્યની પ્રાપ્તિ માટે નહિ, કથાશ્રવણ તો દુર્વૃત્તિની સમાપ્તિ માટે કરવું.

ધૃતિ (ધૈર્ય) દેવી સંપત્તિનો તેવીસમો ગુણ છે. ધૃતિનો અર્થ છે, મોટી આપત્તિમાં, ભય અથવા દુઃખમાં વિચલિત ન થવું. કામ, ક્રોધ, ભય અથવા લોભને કારણે પોતાના ધર્મ તથા કર્તવ્યોમાંથી વિમુખ ન થવું તે ધૃતિ છે. આ વૃત્તિથી સાધક નિડર બનીને પોતાના ધાર્મિક કર્તવ્યોમાં દૃઢ રહે છે. આપત્તિના સમયમાં જે વૃત્તિ સહાયતા, સાન્ત્વના, શક્તિ પ્રદાન કરે છે તેને ધૈર્ય કહે છે. દુઃખ અને વ્યાકુળતાના સમયે બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોને સાવધાન અને સ્થિર રાખવાના પ્રયત્નને ધૈર્ય કહે છે.

શ્રીરામાનુચાર્યના મતાનુસાર ‘મહાન વિપત્તિના સમયે જે કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય છે, તે કરવા માટેનો નિશ્ચય તેનું નામ ધૈર્ય.’ શ્રી શંકરાચાર્ય ધૃતિની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે, “શરીર અને ઈન્દ્રિયોમાં જે થાક અનુભવાય, એ થાકને દૂર કરનાર અંતઃકરણની વૃત્તિ તે ધૃતિ છે.” ધૃતિ દ્વારા પ્રોત્સાહિત ઈન્દ્રિયો અને શરીર કાર્ય કરવામાં થાકતા નથી.

પોતાના કર્મફળ ભોગવવા આવેલ વ્યક્તિ સંસારમાં સુખ-દુઃખ ભોગવે છે. સંસારમાં જન્મનારને આપત્તિ તથા દુઃખો અનિવાર્ય છે. જીવનમાં સદા ફૂલોની પથારી બધા માટે નથી હોતી. કોઈ વ્યક્તિ જીવનભર સુખી કે દુઃખી નથી રહેતો. સુખ અને દુઃખ જીવનની ઘટમાળ છે. જીવનમાં ફૂલો સાથે કાંટા પણ આવે છે. સુખ અને દુઃખ જોડાયેલું છે. સંપત્તિની સાથે વિપત્તિ પણ આવે છે. રાજા, રંક, અમીર, ગરીબ, મૂર્ખ, વિદ્વાન બધાના જીવનમાં સુખ-દુઃખનું ચક્ર હોય છે. ભગવાન શ્રી રામ અને શ્રીકૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર આદિ સત્યવાદી મહાપુરુષોએ કષ્ટ ભોગવવાં પડ્યાં છે. આવા સમયે ધૈર્ય રાખવું તે ઉપાય છે. જે ધૈર્યવાન છે તેનામાં ઉત્સાહ શક્તિ કામ કરે છે. ધૈર્ય એ સફળતાની ચાવી છે. ધૈર્ય વગરનો કાર્યને મધ્યમાં અધૂરું છોડી દે છે.

ભતૃહરિજીએ કહ્યું કે, “ઉત્તમ પુરુષ તે છે જે વિઘ્નો વારંવાર આવે છતાં પણ, આરંભેલું કાર્ય મધ્યમાં છોડતા નથી, એ કાર્યને પૂર્ણ કરીને રાહત અનુભવે છે. આવા ઉત્તમ પુરુષમાં ધૈર્ય અને સાહસ હોય છે.”

વિદ્યાધ્યનનમાં, ધન કમાવવામાં, ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવામાં, નેતા બનવામાં, યશસ્વી બનવા, આ બધામાં ધૈર્ય જરૂરી છે. ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગની સાધનામાં, પરમાર્થ માર્ગ, લૌકિક વ્યવહારમાં ધૈર્યની જરૂરત હોય છે.

વિષયો સામે હોય છતાં ઈન્દ્રિયો, મનમાં જરાપણ વિકૃતિ ન આવે તે ધૈર્યને કારણે. કવિ કાલિદાસ કહે છે, “વિકારનાં કારણો સામે હોય, છતાં પણ ચિત્તમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય - આ ધીર પુરુષ છે.” જ્ઞાની વ્યક્તિ હમેશાં ધૈર્યવાન હોય છે.

કોઈપણ કાર્ય ઘણા વિચાર પછી, એના પરિણામનો વિચાર કરીને કરવું જોઈએ. સંસ્કૃતના પ્રસિદ્ધ કવિ ભારવિ કહે છે, “કોઈપણ કાર્ય વિચાર્યા વગર ઝટપટ કરવું જોઈએ નહિ. વગર વિચાર્યે કરેલું કાર્ય આપત્તિ લાવી શકે છે. જે ધીર વ્યક્તિ સમજી વિચારીને કાર્ય કરે છે, એવા ધીરના ગુણ પર મુગ્ધ થઈને સંપત્તિ સ્વયં તેનું વરણ કરે છે. આવી વ્યક્તિ સંપત્તિવાન બને છે. ઉતાવળમાં કરેલું કાર્ય વિપત્તિ નોતરે છે.”

શ્રી દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓમાં પ્રથમ ગુરુ પૃથ્વી છે. પૃથ્વીથી તેમને ધૈર્ય ધારણ કરવાનો ઉપદેશ મળ્યો. પૃથ્વીને ખોદવામાં આવે છે, પૃથ્વી પર મૂળમૂત્ર વિસર્જન કરાય છે, પૃથ્વીમાં મડદાંને દાટવામાં આવે છે, આમ છતાં પૃથ્વી અવિચલ રહે છે. આ પ્રકારે જે દુઃખ, કષ્ટ, વિપત્તિમાં અવિચલ રહે છે તે ધીરપુરુષ છે. ધૈર્યથી પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

- ❖ જળવિહોણો ફૂલો, દીપ વિહોણું દેવળ ને ફળ વિહોણું વૃક્ષ : આ ત્રણેયની જેમ હરિસ્મરણ વિહોણું જીવન નિર્થક છે.
- ❖ કોઈની આંખને ખૂંચે નહિ, ને સૌની આંખને રૂચે એવી સુજનતા મેળવીએ.

દેવી સંપત્તિનો ચોવીસમો ગુણ શૌચ છે. શૌચનો અર્થ પવિત્રતા થાય. પવિત્રતા બહારની અને અંદરની બે પ્રકારની હોય છે.

બાહ્ય પવિત્રતાનો સંબંધ શરીર, વસ્ત્ર, અન્ન, ધન, આચરણ સાથે હોય છે. અંદરની પવિત્રતાનો સંબંધ મન, બુદ્ધિ, જીવાત્મા સાથે હોય છે. અહીં દેવી સંપત્તિના બહારની પવિત્રતાના ગુણ સાથે સંબંધ છે. જો કે બન્ને પ્રકારની શુદ્ધિની જરૂરત હોય છે. શરીર અને વસ્ત્રોની શુદ્ધિ સાથે મનની પવિત્રતા પણ આવશ્યક છે. બાહ્ય શુદ્ધિ તો જળ ઈત્યાદિથી થાય, પરંતુ અંદરની શુદ્ધિ માટેના સાધન છે, “મનની પવિત્રતા સત્ય વ્યવહારથી થાય છે. સત્ય વ્યવહારથી મન શુદ્ધિ થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યા તથા તપથી જીવાત્માની શુદ્ધિ અને શાસ્ત્ર-જ્ઞાનથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે.”

શૌચનો અર્થ શુચિતા થાય છે, એટલે પવિત્રતા તથા સ્વચ્છતા. પરંતુ પવિત્રતા અને સ્વચ્છતામાં અંતર છે. માટીથી હાથ ધોવા તે પવિત્રતા છે. સાબુથી હાથ ધોવા તે સ્વચ્છતા છે. કપડાં સાબુથી ધોઈને, એમાં ટિનોપોલ લગાવીએ તે સ્વચ્છતા થઈ, પરંતુ પવિત્રતા નહિ. ગંગાજળમાં ધોયેલ વસ્ત્રો ભલે મેલાં દેખાય, પરંતુ તે પવિત્ર છે.

ધનની શુદ્ધિ બે રીતે થાય છે. ધન સત્ય, વ્યવહારથી, ઉચિત સાધનો દ્વારા તથા ઉચિત પરિશ્રમથી કમાવાયું હોય, સંગ્રહિત ધનમાંથી અમુક અંશ દાન કે પરમાર્થ કાર્યોમાં ખર્ચવામાં આવે એનાથી ધનશુદ્ધિ થાય છે. મનુ મહારાજે ધનની શુદ્ધિને મહત્વની માની છે. ‘બધા પ્રકારની પવિત્રતામાં ધનની પવિત્રતા મુખ્ય છે. જેનું ધન પવિત્ર, તે વ્યક્તિ ખરા અર્થમાં પવિત્ર છે. માટી કે જળથી સ્નાન કરવાથી કોઈ પવિત્ર નથી થતું.’

શુદ્ધ ધનથી ખરીદેલા અન્નથી ભોજન શુદ્ધ થાય છે, મનને શુદ્ધ કરવા આહારની શુદ્ધિ જરૂરી છે. જેવું અન્ન ખાઈએ, એવું મન બને. આપણે જે અન્ન ખાઈએ છીએ, તેના સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી મન થાય છે. માનસ શુદ્ધિ માટે ભોજન શુદ્ધિ જરૂરી છે. પવિત્ર ધનથી અન્ન ખરીદાય, તો ભોજન શુદ્ધ બને. ધન પવિત્ર ત્યારે થાય જ્યારે અન્યાયથી, બીજાના પેટ પર લાત મારીને, છળકપટથી, ભ્રષ્ટાચારથી, બીજાની જીવિકા છીનવી લઈ, અનુચિત અને નિંદાસ્પદ ઉપયોગથી ધન ભેગું કર્યું ન હોય. ધન શુદ્ધ અને સત્ય વ્યવહારથી કમાયેલું જોઈએ.

યથાયોગ્ય વર્તાવથી આચરણની શુદ્ધિ થાય છે. શિષ્ટ લોકોને માન્ય આચરણ તે યથાયોગ્ય. આવું આચરણ મહાપુરુષો તેમના જીવનમાં અપનાવે છે. આવું

આચરણ ધર્મ બની જાય છે. લોક-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી આચરણ ન કરવું. આચરણ ભલે શુદ્ધ હોય, પરંતુ લોક-મર્યાદાથી વિરુદ્ધ હોય તો તે ન કરવું.”

‘ઘઘપિ શુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં નાચરણીયં નાઆચરણીયં ।’

આ પ્રકારે શરીર, દ્રવ્ય, ભોજન, ઈત્યાદિ આચરણની શુદ્ધિ બાહ્ય શુદ્ધિ છે. આને ‘શૌચ’ પદથી ઓળખીએ.

શ્રી રામાનુજાય શૌચ સંબંધમાં કહે છે. ‘ શાસ્ત્રોક્ત રીતે, ન્યાયથી પ્રાપ્ત ધનથી શરીર પુષ્ટ થાય તે શુચિ છે.’ શ્રી શંકરાચાર્યજી શરીરની પવિત્રતા સંબંધમાં કહે છે, ‘શરીર દ્વારા ચોરી, બેઈમાની, હિંસા, અસત્યભાષણ, દુષ્કર્મ ન કરાય તે શરીરની શુદ્ધિ છે.

સામાન્ય રીતે અંદર - બહારની પવિત્રતા કરનાર બાર સાધનોનું વર્ણન મનુએ કર્યું છે.

“જ્ઞાન, તપ, અગ્નિ, આહાર, માટી, મન, જળ, લેપન, વાયુ, કર્મ, સૂર્ય, કાળ”

- (૧) પરમાત્મ-જ્ઞાનથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૨) તપ દ્વારા વેદજ બ્રાહ્મણ પવિત્ર થાય છે. શારીરિક, વાચિક, માનસ તપથી શરીર, વાણી તથા મન પવિત્ર થાય છે.
- (૩) અગ્નિ દ્વારા ધાતુના વાસણોની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૪) હવિષ્ય અન્ન અથવા ફળાદિથી આહારની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૫) માટીથી ધાતુનાં વાસણ, શરીર પવિત્ર થાય છે.
- (૬) શુદ્ધ સાત્ત્વિક મનથી વિચારોની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૭) જળથી વસ્ત્ર તથા શરીરની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૮) લીંપવા - પોતું મારવાથી ઘર દ્વારની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૯) વાયુથી ગરમ કપડાંની તથા નિર્જન જગ્યાની શુદ્ધિ થાય છે.
- (૧૦) યજ્ઞાદિ શુભ-કર્મોથી તન, મન, ધનની શુદ્ધિ.
- (૧૧) સૂર્ય પ્રકાશથી વાતાવરણમાં શુદ્ધિ.
- (૧૨) કાળના દ્વારા જન્મ-મરણની શુદ્ધિ.

જેવી રીતે ધોબી વસ્ત્રને પથ્થર ઉપર પછાડી શુદ્ધ કરે છે, એવી રીતે ગુરુદેવ શિષ્યની શુદ્ધિ કરે છે.

ગુરુદેવ ધોબી છે, શિષ્ય વસ્ત્ર છે, ભગવન્નામ સાબુ છે, વેદરૂપી શિલા છે. આ વેદરૂપી શીલા પર ગુરુદેવરૂપી ધોબી શિષ્યરૂપી વસ્ત્રને ભગવન્નામ જપ સાબુથી, એને વારંવાર ધોણ ધોવાથી શિષ્ય રૂપ વસ્ત્ર શુદ્ધ થાય છે.

ગીતાના કથન મુજબ તો શરીર દ્વારા નિષ્કામ આચરણ કરવું તથા અંતઃકરણમાં શુદ્ધ વિવેક હોવો - એ જ અંદર-બહારનું શૌચ છે.

અદ્રોહ દૈવી સંપત્તિનો પચીસમો ગુણ છે. અદ્રોહનો અર્થ દ્રોહ-દ્વેષ અથવા શત્રુતા કરવી નહિ. પોતાની સાથે શત્રુતાનો ભાવ રાખનાર પ્રત્યે લેશમાત્ર દ્વેષ અથવા શત્રુતા ન રાખવા તે ‘અદ્રોહ’ છે. દ્રોહ કરવાથી દ્વેષ-બુદ્ધિ વધી જાય છે, એનાથી ક્રોધ થાય છે, એનાથી હિંસાની ભાવના પ્રબળ થાય છે. આમ દ્રોહ અનર્થ સર્જે છે. આ આસુરી વૃત્તિ છે.

દુષ્ટની સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર, જેવાની સાથે તેવો વ્યવહાર આ તો માનવીય સંપત્તિ છે, જ્યારે દૈવી સંપત્તિ એ છે જે તમારા માર્ગમાં કાંટા વાવે, તમે તેને માટે ફૂલ વાવો. પોતાની સાથે શત્રુતા અથવા દ્વેષ કરવાવાળા પ્રત્યે ખરાબ ભાવના ન રાખવી આ દૈવી સંપત્તિ છે. મહાપુરુષ એ છે જે અપકાર કરવાનું ભલું કરે છે. કોઈ તમારું અહિત કરે તો પણ તેની સાથે ભલાઈ કરવી એ સાધુતા છે.

અનિત્ય સંસારમાં નિત્ય પ્રેમ છે. જ્યાં દ્વેષ આવે ત્યાં પ્રેમનો દોર તૂટી જાય છે.

“ રહિમન ધાગા પ્રેમ કા મત તોડો ચટકાય ।

ટૂટે સે ફિર ન જુડે, જુડે ગાંઠ પડ જાય ॥”

મનમાં કોઈપણ પ્રત્યે દ્વેષ ન રાખવો. દ્વેષથી બમણું વિષ પ્રસરે છે. દ્વેષ કરનાર તો બળે, પણ જેના પર દ્વેષ કરવામાં આવે તે પણ બળે. મહર્ષિ પતંજલિએ પાંચ કલેશોમાં દ્વેષ ગણાવ્યો છે, ‘અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ તથા મરણત્રાસ.’ જેના પ્રત્યે દ્વેષ એનું મનમાં ચિંતન કરવાથી અશાંતિ થશે. આપણી પ્રાર્થનામાં “મા વિદ્વિષાવહે” - અમારામાં પરસ્પરમાં દ્વેષભાવ ન રહે કહ્યું છે.

પાપી પોતાના પાપથી પોતે તો માર ખાય છે, જ્યારે સજ્જન પોતાના પુણ્યપ્રતાપથી સુરક્ષિત રહે છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં દ્વેષ ચાલ્યો જાય છે.

જગત માયાનો ખેલ છે. આપણે સહુ પ્રકૃતિના ખેલના પાત્રો છે. પ્રાણી માત્ર પંચમહાભૂતની બનેલી કઠપૂતળીઓ છે. આ કઠપૂતળીઓને નચાવનાર બીજો કોઈ છે. આ પાયાનો ખેલ સમજાય તો સ્વાર્થ રહિત બનાય, દ્વેષ રહિત બનાય. દ્વેષ ન રહેવો, તે જ ‘અદ્રોહ’ છે.

દૈવી સંપત્તિનો છઠ્ઠીસમો ગુણ ‘નાતિમાનિતા’ - અભિમાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ન રાખવી તે છે. પોતાને શ્રેષ્ઠ, મોટો, પૂજ્ય માને, માન-મોટાઈ, પ્રતિષ્ઠા અને પૂજાવાની ઈચ્છા રાખવી - આ અતિમાનિતા છે. આ ન હોય તે નાતિમાનિતા છે. કોઈ ગુણ, પ્રભાવ, પુણ્ય, પ્રતિભાને કારણે પોતાને સૌથી મોટો માની લેવું તે નાતિમાનિતા છે. પૂજ્ય તે છે જે પરમેશ્વરને પૂજ્ય માને છે, તથા પોતે અમાની રહીને, અન્યને માન આપે છે. કોઈ પોતાને માન આપે તેવી ઈચ્છા કરવાથી માન નથી મળતું, બીજાને માન આપવાથી સ્વયં માન મળે છે. શ્રી વિષ્ણુસહસ્ર્ત્ર સ્તોત્રમાં આવે છે.

‘અમાની માનદો માન્ય:’ વિષ્ણુ ભગવાન અન્યને માન આપે છે, એટલે પોતે માનને યોગ્ય બન્યા છે.

અહંકાર, દર્પ, ગર્વ, અભિમાન, ઘમંડ આ બધાનો ભાવ એક જ છે. આ દુર્ગુણો જેનામાં આવે તેનું પતન કરે છે. વિનમ્ર પોતાના સરળ સ્વભાવને કારણે સર્વત્ર પૂજાય છે. આત્મસન્માન માટે માનવમાં તેજસ્વિતા હોવી જોઈએ. જે વધુ માનની ઈચ્છા રાખે છે, તે અતિ ક્રોધી હોય છે, અતિક્રોધી અતિ હિંસક હોય છે. સજ્જનોનું કથન છે, ‘અભિમાન કરવું એ શરાબ સેવન સમાન છે, પોતાની મોટાઈનાં ગુણવાન ગાવાં એ નર્કમાં નિવાસ કરવા બરાબર છે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઈચ્છવી, એ સૂઅરની વિષ્ટા સમાન છે.’ આ ત્રણેનો ત્યાગ કરી, માનવ પૂર્ણ સુખી બને છે.

માન-અભિમાન એ મદ છે. આવા આઠ મદ છે. (૧) ધનમદ (૨) રાજમદ (૩) વિદ્યામદ (૪) રૂપમદ (૫) યૌવનમદ (૬) જાતિમદ (૭) કુળમદ (૮) મદિરા મદ.

આને કારણે મનોવૃત્તિ અપરાધ કરવા પ્રેરાય છે.

જે સત્પુરુષો છે, એમને કોઈ એમનાં ગુણ-ગાન ગાય તેવી ઈચ્છા નથી હોતી, આ મહાપુરુષો પ્રસંશાની ચાપલૂસીથી દૂર રહે છે. વ્યક્તિ માન મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો તેને માન નથી મળતું. પોતાની અંદરની યોગ્યતા તથા સદ્ગુણોથી એને સહજ સન્માન મળે છે. જીવનમાં સન્માનથી બચવું જોઈએ. સન્માન મળે તો પ્રવૃત્તિમાં આવવું પડે, આસક્તિ થાય. માનવે

અપમાનની તૈયાર રાખવી, એનાથી સંસાર પ્રત્યે વિરક્તિ થશે, મુક્તિનો માર્ગ ખુલશે.

ગીતામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અમાનિત્વમૂનું મહત્ત્વ છે. ભક્તોએ માન-અપમાનમાં સમાન રહેવું જોઈએ. ભગવાનનું કહેવું છે કે માનની ઈચ્છાને ત્યાગો.

સાથો સાથ ગીતામાં ભગવત આત્મ-સમ્માનની સુરક્ષિત રાખવા કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે, માનનીય પુરુષ માટે અપકીર્તિ મરણથી વધારે છે. જીવનમાં માન-સન્માન હોવું એ મોટું ધન છે.

માન-સમ્માન સંબંધી ભગવાનનું કહેવું છે કે, જ્યાં સુધી પરમાર્થનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી તેની ઈચ્છા ન કરવી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય, ભગવાનની ભક્તિ કરવી હોય, તો માનની ઈચ્છા ન રાખવી. માનના ચક્રમાં પડી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કે ભગવદ્ભક્તિ નથી થતી. પરમાર્થના રસ્તે અમાની, નિર્માન રહેવું જોઈએ.

ॐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્ચતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

હરિસમ જગ કુછ વસ્તુ નહિં,
પ્રેમ પંથ સમ પંથ ।
સદગુરુ સમ સજ્જન નહીં,
ગીતા સમ નહિં ગ્રંથ ॥